

Araştırma Makalesi
Geliş Tarihi: 06.10.2021
Kabul Tarihi: 08.02.2022
Erken Görünüm: 27.05.2022

Research Article
Received: 06.10.2021
Accepted: 08.02.2022
Early View: 27.05.2022

Osmanlı yönetim anlayışındaki dönüşüme Osmanlı anayasal belgelerinden kısa bir bakış*1

Mürşide Şimşek²

Dr. Öğr. Üyesi, Afyon Kocatepe Üniversitesi
msimsek@aku.edu.tr

 0000-0002-0604-065

ÖZ

Makalede Osmanlı Devleti'nin yönetim anlayışındaki dönüşüm Osmanlı anayasal belgeleri üzerinden incelenmiştir. Çalışmada modern kavramların anayasal belgelere eklenmesi ile Osmanlı Devleti'nin yönetim paradigmasının temelindeki değerlerin yerini Batılı değerlere bırakmaya başlaması sürecindeki kırılmalar ve devamlılıklar anayasal belgeler üzerinden ele alınmıştır. Bu bağlamda öncelikle Osmanlı Devleti'nin klasik yönetim anlayışı olan Nizam-ı Kadim ve unsurları incelenmiştir. Osmanlı Devleti'nin ilk anayasal belgesi kabul edilen Sened-i İttifak içeriği itibarıyla Nizam-ı Kadimle kıyaslanmış ve aralarındaki benzerliklere işaret edilmiştir. Daha sonra ise Tanzimat Fermanı incelenmiş ve Batılı yönetim anlayışı içinde üretilen vatandaşlık kavramına yönelim tespit edilmiştir. Tanzimat Fermanı ile düzenlenen modern anlamda vatandaşlık kavramının fert-devlet ilişkisi bağlamında anayasal belgeler düzeyinde bir kırılmaya sebep olduğuna işaret edilmiştir. Osmanlı zihniyetindeki millet sisteminin yerini Batılı vatandaşlık kavramına bırakmasının ekonomik, sosyal ve siyasal sebeplerine değinilmiştir. Tanzimat Fermanı'yla anayasal belgelerde yer alan yönetim anlayışındaki dönüşümün toplumsal etkileri ve yabancı devletlerin buna tepkileri araştırılmıştır. Islahat Fermanı'nın ise içeriği ve hazırlanış süreci incelenerek, Tanzimat Fermanı'nın başlattığı kırılmanın derinleşmesine ve kalıcı hale gelmesine hizmet ettiği tespit edilmiştir.

Anahtar Kelimeler: Osmanlı Devleti, Nizam-ı Kadim, Sened-i İttifak, Tanzimat Fermanı, Islahat Fermanı.

JEL Kodları: K15, K19.

A short review of the transformation of Ottoman management approach through Ottoman constitutional documents

ABSTRACT

This study aims to examine the reflection of transformation in management approach of Ottoman Empire into Deed of Alliance (Sened-i İttifak), The Imperial Edict of Gülhane (Tanzimat Fermanı), and Ottoman Reform Edict (Islahat Fermanı). The paper discusses the breaking points and continuities of the Ottoman Empire's Westernization based on the administrative paradigm through the constitutional documents. In this context, firstly, the Ancient Regime (Nizam-ı Kadim), the classical management understanding of the Ottoman Empire, and its elements are examined. Then, the Deed of Alliance, which was accepted as the first constitutional document of the Ottoman Empire, is compared with the Ancient Regime in terms of its content, and the similarities are pointed out. Afterward, The Imperial Edict of Gülhane is examined, and a tendency to the concept of citizenship produced within the Western management approach is noticed. It is pointed out that the concept of citizenship in the modern sense, which was included in The Imperial Edict of Gülhane, caused a fracture at the level of constitutional documents in the context of individual-state relations. The economic, social, and political reasons why the concept of Western citizenship replaced the national system in the Ottoman mentality are mentioned. The social effects of the transformation that started to occur in the understanding of administration by the Imperial Edict of Gülhane and the reactions of foreign states to it are investigated. By examining the content and preparation process of Reform Edict, it is determined that it served to deepen and perpetuate the fracture initiated by the Imperial Edict of Gülhane.

Keywords: Ottoman Empire, Ancient Regime, Deed of Alliance, Imperial Edict of Gülhane, Reform Edict.

JEL Codes: K15, K19.

* Atıf vermek için/To cite: Şimşek, M. (2022). Osmanlı yönetim anlayışındaki dönüşüme Osmanlı anayasal belgelerinden kısa bir bakış. *KOCATEPEİİBFD*, 24(1), 1-20. <https://doi.org/10.33707/akuiibfd.1005415>

Sorumlu Editör: Dr. Öğr. Üyesi Şahin Eray Kırdım

¹ Yazar, bu çalışmaya önerileriyle katkıda bulunan Doç. Dr. Fatih Demirci'ye, Dr. Öğr. Üyesi Zekif Polat'a, Dr. Öğr. Üyesi Kerim Çınar'a ve Dr. Şenol Gündoğdu'ya teşekkür eder.

² Sorumlu Yazar/Corresponded Author

Extended Summary

This article aims to examine the transformation of the Ottoman management approach through the Ottoman constitutional documents. The study is prepared with descriptive and explanatory methods, and the Ottoman constitutional documents are analyzed. Books and articles on constitutional history, political science, and history are also used. Based on the texts of the Ottoman constitutional documents and the historical and political conditions in which these texts were prepared, the transformation in the management approach of the government is analyzed. By using the Ottoman constitutional texts, information about the Ottoman history, and the political philosophy of the Ottoman Empire, constitutional developments are discussed in their historical and political contexts. While examining the position of the Ottoman State, which had a management approach shaped by religion and tradition against the modern management approach, it is determined whether the regulations contained in the constitutional documents caused the permanency or breaking point in the Ottoman management approach.

Firstly, Deep Respect of Precedent (Kanun-u Kadim) and the basic approaches of this classical management are discussed. It is explained how the Ancient Regime (Nizam-ı Kadim) and the Theory of the Circle of Justice (Adalet Dairesi Teorisi) shaped the management approach. Then, the reasons for the Ottoman Empire's departure from the classical management approach are explained. The text of the Deed of Alliance, which is accepted as the first seed of the constitutional limitation of the Ottoman Empire, is examined. It is noticed that the management approach included in the Deed of Alliance is closer to the Ottoman Empire's classical management approach rather than the modern approach. In particular, it is pointed out that the elements in the theory of the circle of justice department are similar to many provisions in the Deed of Alliance. This situation shows that the Deed of Alliance included a continuity rather than a breaking point of the management approach.

Moreover, Deed of Alliance and the Imperial Rescript of Gülhane are compared in some respects. It is seen that the relationship between the approach of equal citizenship brought with the Imperial Rescript of Gülhane and the individual State was shaped based on the approach of equal citizenship by the modern paradigm, unlike the traditional Ottoman system in the classical administrative approach of the Ottoman Empire. Another element of the modern management approach is the concept of "equal citizenship." In the Ottoman Empire, there was a breaking point in the administration approach, as the relationship between the individual and the State was based on the concept of equal citizenship instead of the traditional system. By adopting the approach of equal citizenship, the Ottoman Empire hoped to protect its territorial integrity, ensure the unity of the State, and prevent foreign states from interfering in their internal affairs. However, the approach of equal citizenship did not prevent interference in the internal affairs of the Ottoman Empire, the establishment of the union of society, and the overcoming of political problems. On the contrary, it led to the emergence of some new unrest between Muslims and non-Muslims and the increase of foreign states' interference in the internal affairs because the State, because the State did not provide the equality required by the Imperial Rescript of Gülhane.

The Imperial Rescript of Gülhane, the document in which the Ottoman Empire stepped into the modern citizenship relationship regarding the connection between the individual and the State, is a document that is the breaking point in the administration approach in the Ottoman constitutional documents. Reform Edict, which was the last constitutional document leading up to the 1876 Ottoman Constitution, aimed to protect the territorial integrity of the Ottoman Empire with the support of European countries against Russia in an environment where the adverse conditions of the Ottoman Empire continued to increase. It was prepared with the participation of French and English ambassadors to make it applicable. The regulations brought with the Reform Edict did not solve the problems of the Ottoman Empire but led to new problems. As a result of the implementation of the equality approach, some segments of the society thought that they had lost their former status, and they reflected this by causing unease through ways such as provoking the public. After the Reform Edict, one of the most problematic issues for both individuals and the State was the conscription of non-Muslims. In this process, in which the effects of foreign countries increased in the Ottoman Empire, it was seen that the change in the management approach (from the deep respect of precedent to modern paradigm) became permanent with the Reform Edict. It was determined that the modern approach had begun to be placed with constitutional documents in the Ottoman Empire, which has a traditional state structure. This situation indicated that some elements of the modern state approach came into existence before the Republic, and the modern state approach replace the classical management approach of the Ottoman Empire with constitutional documents.

I. Giriş

Klasik dönem Osmanlı yönetim anlayışı Osmanlı Devleti'nin modernleşme sürecinde yavaş yavaş yerini Batı paradigması ile üretilmiş olan yönetim anlayışına bırakmaya başlamıştır. Bu değişimin temel dinamiklerini bazı iç ve dış unsurlar oluşturmuştur. Osmanlı yönetim anlayışındaki dönüşüm bir makalenin kapsamını aşacak nitelikte oldukça geniş bir incelemenin konusu olmakla birlikte çalışma makale kapsamında tutulacağından bazı sınırlamalar yapılmıştır. Bu sınırlama Osmanlı anayasal belgelerine odaklı olarak yapılacağından hem zamansal olarak hem de araştırma zemini bakımından çalışmanın kapsamı daraltılmıştır. Bu kapsamda önce Osmanlı klasik yönetim anlayışı ele alınmış daha sonra Osmanlı Devleti modernleşme dönemi Sened-i İttifak, Tanzimat ve Islahat Fermanları ile sınırlı olarak incelenmiştir. Yönetim anlayışındaki dönüşümün kavranması için öncelikle Osmanlı klasik yönetim anlayışının dayandığı unsurlar olan *Nizam-ı Alem* ve *Adalet Dairesi* incelenmektedir. Osmanlı Devleti'nin ilk anayasal belgesi kabul edilen Sened-i İttifak ile Osmanlı klasik yönetim anlayışının dayandığı *Adalet Dairesi* kıyaslanarak aralarındaki ilişki irdelenmektedir. Daha sonra Osmanlı Devleti'nin ikinci anayasal belgesi kabul edilen Tanzimat Fermanı'nın içerdiği ve Osmanlı yönetim anlayışında ilk kez karşılaşılan eşit vatandaşlık ve bunun hangi nedenlerle getirildiği ve sonuçlarının ne olduğu ortaya konmaktadır. Osmanlı Devleti'ni Tanzimat Fermanı'nda eşit vatandaşlık konusunda dönüşüme zorlayan etkenler ele alınmaktadır. Sened-i İttifak ve Tanzimat Fermanı arasında yaşanan dönüşüm sürecine kısaca yer verilecek, Tanzimat Fermanı'nın Batı yönetim anlayışına kapı açan ilk anayasal belge olma niteliği değerlendirilmektedir. Son olarak Islahat Fermanı'nın Batı paradigmasını kalıcı kılma ve derinleştirmedeki etkisi analiz edilmektedir.

II. Osmanlı Devleti'nin Klasik Yönetim Anlayışı: Nizam-ı Kadim ve Adalet

Osmanlı Devleti'nin yönetim anlayışının şekillenmesindeki temel argüman Türk-İslam sentezi olarak nitelendirilmektedir (Bilkan, 2018, tüm kitap). Bu sentezin eski Hint-İran ve Orta Asya Türk Devletlerinden önemli ölçüde etkilendiği kabul edilmektedir (Armağan, 2011, s. 141). Osmanlı Devleti yönetiminin dayandığı felsefi temelleri araştıran bazı yazarlar Osmanlı Devleti'nin Klasik Dönemi'nde benimsediği bir *ideoloji* olduğunu ileri sürmüşlerdir (İnalçık, 2010a, s. 76 - 77). Osmanlı Devleti'nin ideolojisinden bahseden yazılarda bazen 'Osmanlı siyasi ideolojisi' bazense 'Osmanlı Devleti'nin resmî ideolojisi' ifadelerine rastlanabilmektedir (Oktay, 2002, tüm metin; Ocak, 2016a, s. 197 - 198). Osmanlı Devleti'nin resmî ideoloji benimsediğini ileri süren yazarlardan Ahmet Yaşar Ocak, resmî ideolojinin nötr olarak tanımlanması gerektiğini belirtir. Ocak'a göre resmî ideoloji, yönetimin topluma benimsetmek istediği ve iç ve dış politikaları yönlendirmede esas aldığı anlayıştır ve yönetenler bu ideolojiyi kendi çıkarları çerçevesinde topluma zorla dayatma mecburiyetinde değildirlir (Ocak, 2016a, ss. 196 - 197).

Uygulamaya bakıldığında resmî ideolojinin, modern devletin baskıcı, zorlayıcı yöntemlerle fertlere benimsetmeye çalıştığı düşünce ve değerleri ifade ettiği (Başkaya, 2015, s. 43; Aydın, 2017, s. 276) şeklindeki tanımı daha yerinde görünmektedir. Bu çerçevede Klasik Dönemde geleneksel yapıdaki Osmanlı Devleti'nde resmî ideolojiden ziyade 'yönetim anlayışından' bahsetmek daha doğru olacaktır. Modernleşme sürecinin yaşandığı dönemde Osmanlı Devleti'nde ideolojilerin doğduğu³ ve bu süreçte hazırlanan 1876 Anayasası ile resmî ideolojinin benimsendiği söylenebilir (Somel, 2002, s. 115).

Osmanlı Devleti Klasik Dönemi'nde yönetim anlayışı *din (İslam)-devlet özdeşliğine* dayanan (Karatepe, 2004, s. 169; Öz, 1999, s. 27, İbn-i Kemal, 1970, ss. 15 - 20) ve *adalet* değerini merkeze alan (İnalçık, 2010, ss. 74 - 75) *Nizam-ı Kadîm* anlayışıyla ifade edilmektedir (Öz, 2010, ss. 65 - 70). Osmanlı Devleti'nin tarihsel temellerinin de etkisiyle şekillenen⁴ bu anlayış *Nizam-ı Âlem* ve *adalet* olmak üzere iki farklı unsur temelinde açıklanmaktadır (Oktay, 2002, ss. 32 - 33). Osmanlı Devleti'nin yönetim anlayışında *Nizam-ı Âlem*, Devlet sınırları içinde yaşayan herkese adaletle muamele edilmesi ve böylece huzur ve düzenin sağlanması anlamına gelir (Ocak, 2016b, s. 126). İslam dininin öğretilerinden hareketle *Nizam-ı Âlem* (toplumsal düzen) ve *adalet* birbirlerini bütünleyen ve ayrılmaz nitelikteki iki kavramdır (Oktay, 2002, ss. 29 - 41). Emanetin ehline verilmesi ve hükümdarın adil olması *Nizam-ı Âlem* için birincil önemdedir (İpşirli,

³ Kemal Karpat, Osmanlı Devleti'nin modernleşme sürecinde ideolojinin doğuşunun önceleri devlet ve toplum arasında birlikteliğe hizmet ederken daha sonraları toplum içinde bir güç aracına dönüştüğünü ve yönetici elitlere karşı muhalefetin yapılmasında etkili olduğunu belirtir. (Karpat, 2019, s. 11; Gündüz, 2007, ss. 37 - 38).

⁴ Osmanlı siyasi düşüncesi farklı yazarlarca farklı temeller üzerinden ele alınmıştır. Bunlardan bazıları: Mehmet Öz Osmanlı İdeolojisinin tarihsel temellerini 1. İslam Geleneğine, 2. Hint İslam Geleneğine, 3. Yunan siyasi felsefesi ve Bizans pratiklerine, 4. Orta Asya Türk-Moğol devlet anlayışına dayandığını ileri sürer (Öz, 2010, ss. 27 - 28). Ahmet Yaşar Ocak, Osmanlı yönetim anlayışının tarihsel temellerini 1.Eski Türk Siyasal Geleneği, 2.Klasik İslam Siyasal Geleneği (Emevi, Abbasi ve Selçuklu), 3.Doğu Roma (Bizans) Siyasal Geleneği olarak üç başlıkta ele almıştır (Ocak, 2016, s. 115).

1981, ss. 244, 254). Padişah'ın, *Nizam-ı Âlemi* sağlama yükümlülüğü bazı siyasi sorumlulukları beraberinde getirmekteydi.

Bu sorumluluklardan ilki padişahların adil olmasıdır. Diğer sorumluluklar ise padişahların *hüsn-ü siyaset* sahibi olmaları, niyetlerinde ve fiillerinde ihsan üzere olmaları (İnalcık, 1958, s. 75), gafil olmamaları, işi ehline vermeleri, vezirlerini kendi hatalarını söyleyebilecek kişilerden seçmeleri, ulemaya hürmet etmeleri, sabırlı olmaları, işlerini tahkik ederek yürütmeleri ve istişare etmeleri, halkının muhabbetini kazanmaları ve vefakâr olmaları şeklinde özetlenebilir (Yılmaz, 1993, ss. 44 – 45). *Nizam-ı Âlem* için padişah adaletle hükmetmenin yanında halkın desteğini kazanma hususunu da göz ardı edemez. Bunun için yukarıda özetlenen unsurları padişahın adaletle hükmederken halka muamelesinde aceze düşmemek kaydıyla en yumuşak usulü izlemesi şeklinde (Oktay, 2002, s. 32; İnalcık, 1958, s. 75) ifade etmek mümkündür.

Nizam-ı Kadim'i sağlamak için gereken diğer asli unsur ise *adalet*dir. İslam dini ile birlikte ele alınan ve *Adalet Dairesi* olarak teorileştirilen bu unsurun siyasetnamelerde ve nasihatnamelerde telif edilmesi 11. ve 12. yüzyıllara dayanmaktadır. Yusuf Has Hacib, Nizamülmülk, İbn-i Haldun gibi önemli düşünürlerin de çalışmalarında yer verdikleri *Adalet Dairesi*, özellikle 16. yüzyıldan sonra Osmanlı düşünürleri arasında büyük ilgi görmüştür (Okumuş, 2005, s. 50). 16. yüzyıl düşünürlerinden Kınalızade Ali Çelebi tarafından muhabbet özü etrafında ele alınan Daire-i Adliye'de adalet, tüm erdemlerin ondan üretildiği en temel ve en şerefli erdemdir (Kılıç, 2012, s. 116). Kınalızade'nin adalet döngüsünde adaletin, düzenin sağlanması için kurulacak dairesel sistemde⁵ başta ve sonda yer alan en üstün kavram olduğu görülür. İslami paradigma çerçevesinde Osmanlı Devleti'nin yönetim anlayışında toplumsal düzenin sağlanması için adalet ve adalet için de bunu hayata geçirecek usule işaret edilmektedir.

16. yüzyıldan itibaren Osmanlı Devleti yönetim anlayışının unsurlarında zayıflama ve uygulayıcılarda gevşeklik oluşması sonucu toplumsal yapıda bozulmalar başlamıştır (Mumcu, 2007, s. XVI). Osmanlı Devlet adamlarının ve ulemasının içinden bir kısmı bu durumun kavranması ve ıslah edilmesi için bazı risaleler kaleme almışlardır (Öz, 2019, ss. 15 – 17). Devletin de kanunnameler ve bazı düzenlemelerle bozulmalara karşı tedbir almaya çalıştığı bilinmektedir (Koçi Bey, Yıl Belirtilmemiş, ss. 11 – 56; İpşirli, 1981, s. 239).

III. Yönetim Anlayışında Dönüşüme Neden Olan Önemli Etkenler: Kapitalist Ekonominin Osmanlı Topraklarına Girmesi ve Osmanlı Ekonomisinin Zayıflaması

Osmanlı Devleti'nin 16. yüzyıldan itibaren *Nizam-ı Kadim*'i uygulamada önemli sorunlar yaşadığına değinilmişti. Bu sorunların akabinde ülkede yaşanan pek çok gelişme yönetim anlayışında değişimi etkilemiştir. Osmanlı Devleti'nin pek çok alanda olduğu gibi yönetsel alanda da geleneksel yapısından uzaklaşmasında özellikle kapitalist ekonominin Osmanlı topraklarına girmesi ve Osmanlı ekonomisinin zayıflaması, önemli etkenler olmuştur.⁶ Bu alanlardaki değişiklikleri araştırmak Osmanlı Devleti üzerinde oluşan dönüşüm baskısını anlamak açısından önem taşır.

16. yüzyıl ve sonrasında sömürgeciliğin ve kapitalizmin yükselişi sayesinde Avrupalı devletler güçlenmiş, ekonomik ve fiziki olarak yayılcı politikalarını Osmanlı topraklarına yöneltmişlerdir. Dışarıdan Osmanlı Devleti'ne hızlı ve çok miktarda altın ve gümüş para akışı olması (Öz, 2019, ss. 41 – 42), tımar ve iltizam sistemlerindeki bozulmalar, yönetimde keyfilik (Eren, 2007, s. 14) ve uluslararası ticaret yollarının okyanuslara kayması gibi etkenler (Akyıldız, 2018, ss. 19) Osmanlı ekonomisinin dengelerinin bozulmasına yol açmıştır. Bunu telafi edecek ekonomik kalkınma sağlanamayınca artan ekonomik yük reayaya yüklenmiştir. Sonuçta halk fakirleşirken isyanlar artmıştır (Akşin, 2017, ss. 40 – 47).

17. yüzyılda Osmanlı toplumsal yaşamında savaşıklık ve göçebelik yerini yerleşik tarımsal kültürle yoğrulmuş kentsel yaşama bırakmaya başlamıştır. Bu gelişmeler fetih ve uç anlayışının da eski önemini

⁵ Kınalızade Ali Çelebi'nin adalet döngüsü: "*Adalet, bütün dünyanın düzenini temin eder.*", "*Halkı idare altına cihan padişahının adaleti alır.*", "*Malı biraraya getiren ancak halktır.*", "*Orduyu ancak mal ayakta tutar.*", "*Mülk ancak ordu ile zabtedilir.*", "*Allah Kanununu ancak Melik (devlet başkanı) korur.*", "*Devletin nizamı (nizami kuran) Allah kanunudur.*", "*Cühan (dünyada) bir bağıdır, duvarı devlettir.*" (Kınalızade Ali Efendi, Basım Yılı Belirtilmemiş, s. 283). Aynı metnin, farklı kelimelerle ifadesiyle de karşılaşılabilmektedir. Kınalızade Ali Çelebi'nin adalet döngüsü: "*Adldir mucib-i salahlı cihan, Cihan bir bağıdır divarı devlet, Devlet'in nizamı şeri'attır, Şeri'ate olmaz hiç haris illa melik, Melik zabt eyleyemez illa leşker, Leşker'i cem edemez illa mal, Malı kesb eyleyen raiyettir, Raiyeti kul eder padişah-ı aleme adl*" (Saklı, 2018, s. 151, 152).

⁶ Reşat Kasaba'ya göre, kapitalist sistemin şekillendirdiği dünya ekonomisinin tarafı olma aşamalarından ilkinin ülkedeki üretim faaliyetlerinin dünya ekonomisiyle ilişkilenmesi olduğunu ikincisi ise ülkenin siyasal yapısının dünya sisteminin öngördüğü siyasal yapıya entegre olmasını. Osmanlı Devleti için de önce kapitalist ekonomiye entegrasyonun gerçekleştiği; daha sonra yönetim anlayışı ve siyasal yapıyı modern devlet gereklerine uyumlama çabalarına girişildiği söylenebilir (Kasaba, 1993, s. 12).

yitirmesinde etkili olmuştur. Reayanın ekonomik olarak yaşadığı sıkıntılardan ötürü duyduğu tepkiler aşiretler ve taşradaki askeri seçkinlerce merkeze karşı ayaklanmalar şeklinde yansıtılmıştır. Bununla birlikte çevredeki askeri güç sahibi ayanlar, merkezi yönetimi Osmanlı geleneğine ve değerlerine sahip çıkmamakla suçlamaya ve ayaklanmaya başlamışlardır (Karpas, 2020, ss. 21 -22).

Merkezi yönetimin ekonomik ve askeri alanlarda zayıflaması ve otoritesinin azalması sonucu sosyal ve siyasal sorunlar hızla artmıştır. Artan sorunlar için çözüm arayışları başlamış; Osmanlı Devleti 17. yüzyılda II. Osman, IV. Murat, Köprülüler ve 18. yüzyılda Padişah III. Ahmet (Lâle Devri) dönemlerinde kadim devlet anlayışı çerçevesinde bazı ıslahat çalışmaları yapmıştır; ancak kalıcı iyileşme sağlanamamıştır (Eren, 2007, ss. 13 - 18). Osmanlı Devleti için 18. yüzyılda yaşanan ve İlber Ortaylı tarafından “*kabuk değiştirme*” olarak nitelenen siyaset felsefesinin temelindeki paradigma dönüşümü (Batılılaşma) önce hayatın içinden başlamıştır (Ortaylı, 2002, s. 40). Özellikle Lale Devri’nde Avrupa’yı tanımak için Paris ve Viyana’da geçici elçilikler açılmasıyla Avrupa’dan Osmanlı Devleti’ne kültürel akışın başladığı (Eren, 2007, s. 15) kabul edilmektedir. Bu dönemde Osmanlı Devleti’nin askeri disiplini, hukuksal sertliği ve bunu tamamlayan İslam’a bağlılığı sönerken, kahvehane kültürü, köşk ve bahçelerde yaşamaya tevccüh gibi dünyevi zevklere meyil artmıştır (Berkes, 2017, ss. 43 - 44). Osmanlı Devleti’nde hayranlığa varacak derecede Batı kültürüne özenmeyle başlayan Batılılaşma, hukuk normları üzerinde Tanzimat Dönemi’ne dek kırılma oluşturacak ölçüde etkili olmamıştır.

Osmanlı Devleti savaşlarda kaybettikçe güçlü ve ticaretle zenginleşen Avrupalı Devletler karşısında topraklarında serbest ticaret yapılmasına izin veren anlaşmaları 18. yüzyılda imzalamaya başlamıştır. İngiltere’ye verilen ticarî ayrıcalıklara zamanla yenileri eklenmiş; aynı ayrıcalıklar Avusturya ile imzalanan Karlofça (1699) ve Pasarofça (1718) Antlaşmaları ve Rusya ile imzalanan Küçük Kaynarca Anlaşmasıyla (1774) bu devletlere de tanınmıştır (Karpas, 2020, ss. 69 - 70). Böylece kapitalizm Osmanlı toprakları içinde yerleşmeye başlamıştır. Liberalizmin ekonomik yönünün Osmanlı topraklarına girmesi, Batılı devletlerin ticaretle elde ettikleri kazançları garanti altına almalarını sağlayacak düzenlemeler yapılmasını Osmanlı Devleti’nden talep etmeye başlamalarına yol açmıştır.

IV. Osmanlı Devleti’nin İlk Anayasacılık Adımı 1808 Sened-i İttifak

1789’a geldiğinde tüm dünyayı dalga dalga etkileyecek olan Fransız İhtilali Balkanlarda toprakları olan Osmanlı Devleti ile Avusturya-Macaristan İmparatorluğunu evleviyetle etkilemeye başlamıştır. Balkanlardaki bazı Hristiyan kesimler ulus ve değişim gibi kavramlardan bahsetmeye başlamışlardır (Ortaylı, 2002, s. 41). Fransız İhtilali’nin yaşandığı yıl tahta çıkan Padişah III. Selim, Osmanlı Devleti ekonomisini güçlendirmek için askeri alanda ıslahat arayışına hız vermiş, bu kapsamda *Nizam-ı Cedid* adını verdiği bir reform politikasını uygulamaya koymuştur. Özellikle askeri alanda Fransız eğitimcilerden destek alınarak açılan okullarla Osmanlı Devleti’ne sadece teknik ve askeri bilgi akışı sağlamanın ötesinde Fransız ihtilaliyle yayılan düşünce ve değerler Osmanlı’nın genç askeri öğrencilerine aktarılmasına vesile olmuştur (Lewis, 2018, ss. 83 - 85). Ancak III. Selim’in yapmak istediği reformlardan rahatsız olan kesimin, Şeyh’ül İslam’a reformların İslam’a aykırı olduğu fetvası verdirilmesiyle Padişah III. Selim tahttan indirilmiştir (Zürcher, 2017, ss. 43 - 48).

Sened-i İttifak’ın imzalanmasına geline süreçte *Nizam-ı Kadim* yönetim anlayışında bir değişikliğe gidilip gidilmediğinin tespiti için Sened-i İttifak’tan onbeş yıl önce çıkarılan *Vüzera Kanunnamesi’ne* bakılabilir. *Vüzera Kanunnamesi’nde* merkezi yönetimin ıslahı için bazı önemli düzenlemeler öngörülmüş (Gökçe, 1993, ss. 104 - 108) olmakla birlikte merkezi bürokratik yapı üzerinde ve yönetim anlayışının temelindeki paradigmaya aykırılık içeren bir değişiklik getirilmemiştir. Benzer şekilde III. Selim döneminde bürokratik yapıda reformlar açısından öne çıkan ve 1796 - 1797 yıllarında Kanunnamelerle gerçekleştirilen kalemiye düzenlemelerine bakıldığında, yapılan değişikliklerin hukuki anlamda paradigma değişimine yol açmadığı görülür.⁷ Bu durum III. Selim’in ıslahat çabalarında Osmanlı Devleti yönetim anlayışında hukuki araçlarla bir kırılmanın hedeflenmediği şeklinde yorumlanabilir.

Sened-i İttifak’la neticelenen olaylar düzenin temini için reformların gerekliliğine inanan Rusçuk ayanı Alemdar Mustafa Paşa’nın, tahttan indirilen reformcu Padişah III. Selim’i tekrar tahta çıkarmak için ordusuyla İstanbul’a hareket etmesiyle başlar. Ancak III. Selim’in öldürülmesi üzerine Alemdar Mustafa Paşa reformcu yaklaşımlarıyla bilinen II. Mahmut’un (Pamir, 2004, s. 72) tahta çıkmasını sağlar ve kendisi de Sadrazam olur (Gözler, 2019, s. 20). Alemdar Mustafa Paşa Sadrazam olduktan sonra Devletin

⁷ Kalemiye’ye yönelik değişikliklerde memurlarının sayısında azaltmaya gidilmesi, yazışma usulünde yapılan değişiklikler, liyakatin artırılması, gibi düzenlemeler öngörülmüştür (Doğan, 2010, ss. 91 - 100).

güçlenmesi ve reformların gerçekleşmesi için merkezi otoritenin ayanlar⁸ üzerindeki gücünü artırmak ister. Hem ayanları merkezi otoriteye tam itaat eder hale getirmek için hem de Osmanlı Devleti'ni eski gücüne kavuşturmak için 1808 yılında ayanlarla Osmanlı Devleti'nin ilk anayasal belgesi kabul edilen Sened-i İttifak'ı imzalar (Karatepe, 2009, s. 46; Tanör, 2017, s. 41; Gözler, 2019, ss. 21 – 22).

Sened-i İttifak'ın anayasal değerlendirmesi konusunda doktrinde bazı kesimlerce Magna Carta'ya benzetildiği ve demokrasiye gidişin ilk belgesi olduğu (Aldıkaçtı, 1982, ss. 38 – 39) ve ilk kamu hukuku belgesi olduğu ileri sürülmüştür (Hazır, 1984, 20). Bu görüşler özellikle ayanların Osmanlı padişahı karşısında bir güç unsuru olarak konumlanmalarına bağlı olarak ileri sürülmüştür. Bir yönüyle Padişah'ın karşısına ayanların bir güç unsuru olarak çıkmaları sebebiyle ve merkezi iktidarın mutlak gücünü kaybetmesi itibarıyla Sened-i İttifak mutlak monarşiyi sınırlandırma denemesi olarak (Onar, 1966, ss. 146 – 147) adlandırılmaktadır. Bu yaklaşımlardan farklılaşan bir görüşte ise Sened-i İttifak'ın kamu hukukunun ilk belgesi olarak kabul edilemeyeceğini burada ayanların temel amaçlarının merkezi iktidarı sınırlandırmak olmadığı merkezi iktidar karşısında güvensiz olan konumlarını güvenceli hale getirerek kendi iktidar alanlarını perçinlemek olduğunu (Hazır, 1984, s. 24) ileri sürülmektedir.

Sened-i İttifak bir dibace (giriş), yedi şart ve bir zeylden (ekten) oluşmuştur (Kili – Gözübüyük, 2006, ss. 3 – 8; Server, 1961, ss. 1 - 4). Giriş kısmında Osmanlı Devlet yönetiminin ve düzeninin bozulduğu, devlet erkânı, taşra ve hanedan üyeleri arasında ayrılıklar çıktığı, Devletin eski gücüne tekrar kavuşması için Sened-i İttifak'ın hazırlandığı (Özçelik, 1958, s. 7; Aldıkaçtı, 1964, s. 25) ifade edilmektedir. Sened-i İttifak'ın şartlarına bakıldığında ilk şartın Padişah'ın mutlak otoritesinin ayanlar tarafından tanınması olduğu görülür. Bu şartta düzenin sağlanmasından sorumlu olan Padişah'ın (İslam dinine dayanan) yönetim hakkına karşı baş kaldıran olursa, bu ayaklanmanın ayanların desteği ve ittifakıyla bastırılacağı hükmüne yer verilmiştir (Akşin, 1992, ss. 115 – 116; Berkes, 2017, s. 129; Özçelik, 1958, s. 7). Bu şart *Adalet Dairesi*'ndeki dördüncü ilkeyle örtüşmektedir; ki bu ilke Allah'ın kanununu korumakla mükellef kabul edilen Saltanatın korunması gerektiği şeklindedir.⁹ Saltanatın korunması da ona itaati ve itaatsizlik edeni bastırmayı gerektirir.

Sened-i İttifak'ın ikinci şartında Devlet-i Aliye'nin düşman saldırısına maruz kalması halinde ayanların asker ocaklarından asker toplanmasına yardımcı olma ve buna karşı gelenleri bastırma yükümlülüğü olduğu öngörülmüştür. Bununla birlikte, ayanlar Devlete bir saldırı olursa elbirliğiyle buna karşı duracaklarına söz vermişlerdir (Akşin, 1992, s. 116; Berkes, 2017, s. 139; Özçelik, 1958, s. 8). Devletin asker ihtiyacını karşılamaya dönük hazırlanan olan bu maddenin Adalet Dairesi'nin ikinci ve beşinci halkalarına benzerliği dikkat çekmektedir. Adalet Dairesi'nin ikinci halkası Devlet'in koruyucu bir güç olarak var olduğuna işaret eder. Beşinci halkası Devletin ancak askerle varlığını koruyabileceğine işaret eder.¹⁰

Sened-i İttifak'ın üçüncü şartında ve altıncı şartında askerin çoğaltılması, devlet mallarının ve gelirlerinin korunması bunlara zarar verenlerin bastırılması konusunda garanti verilmektedir. Asker ocaklarının Padişah'a itaat etmesi ve eğer bu ocaklarda ayaklanma olursa ayanların birlikte bunu bastırması öngörülmüştür (Akşin, 1992, s. 116; Berkes, 2017, s. 139; Özçelik, 1958, ss. 8 – 9). Bu taahhüt adalet dairesinin beşinci halkasındaki Devletin ancak kendisine bağlı asker ile varlığını koruyabileceği ve altıncı halkasında belirtilen askerin ancak mal ve geliri ile güçlü olan devlete bağlı kalacağı hususuna benzenmektedir.¹¹

Sened-i İttifak'ın dördüncü ve beşinci şartları Padişah'a ve Sadrazam'a itaatin ayanlarca sağlanmasını öngörmekle beraber, ayanlara Sadrazam'ın da şeriat, kanun ve taahhütler hilafına davranmasına engel olma hakkını tanımaktadır (Akşin, 1992, ss. 116 – 117; Berkes, 2017, s. 139; Özçelik, 1958, ss. 8 – 9). Adalet dairesinin birinci ve üçüncü halkalarında düzenin adaletle sağlanacağı ve adaletin de Allah kanunu (şeriat)

⁸ Osmanlı Devleti'nin 17. yüzyılda sipahilikleri feshetmesinden sonra toprak tahsisi ve vergi toplama konularında görev üstelenen kesimin makamı "*ayanlık*" adıyla Osmanlı Devleti sisteminde 18. yüzyılda müesseseleştirilmiştir. Ayanların idari tayin aracılığıyla yerelde iktidar sahibi olmalarının önu açılmıştır. Ayanlar 19. yüzyılda merkezi otoritenin zayıflamasıyla toprak üstünde özel mülkiyet elde ederek, vergi toplama imtiyazına sahip olarak ve tarımsal ürün ticareti yaparak zenginleşmişler ve güçlenmişlerdir (Karpaz, 2020a, s. 74).

⁹ Adalet Dairesindeki dördüncü ilke "*Şeriate olmaz hiç haris illa mülk (Allah kanunu ancak saltanat ile korunur)*" şeklindedir (Okumuş, 2005, ss. 46 – 47).

¹⁰ Adalet Dairesindeki ikinci ilke "*Cihan bir bağıdır divarı devlet (Dünya bir bahçedir duvarı Devlet)*" ve beşinci ilke "*Mülk zapt eylemez illa leşker (Saltanat ancak ordu ile zapt edilir)*" şeklindedir (Okumuş, 2005, ss. 46 – 47).

¹¹ Adalet Dairesindeki beşinci ilke "*Mülk zapt eylemez illa leşker (Saltanat ancak ordu ile zapt edilir)*" şeklinde altıncı ilke "*Leşkeri cem idemez illa mal (Ordu ancak mal ile ayakta kalır)*" şeklindedir (Okumuş, 2005, ss. 46 – 47).

ile sağlanacağına işaret edilmiştir.¹² Padişah düzeni sağlamakla sorumlu kişi olarak adalete ve onun yerine gelmesi için Allah kanununa uygun davranmakla yükümlü görülmüştür.

Sened-i İttifak'ın dördüncü ve beşinci şartları İslam'ın getirdiği yaklaşımdan üretilmiş 'nomokrasi' sistemini çağrıştırmaktadır. Nomokrasi, devletten önce hukukun varlığını temel alan, insanın Allah tarafından hak sahibi kılındığı ve bu hakkını başka bir insanın hiçbir suretle ortadan kaldıramayacağı düşüncesiyle şekillenmiştir. Nomokrasinin yönetime yansması Padişahın sahip olduğu otorite ile insanların haklarını ortadan kaldıramayacağı çünkü onun da Kur'an'a uymakla mükellef olduğu şeklindedir (Mardin, 2017, ss. 97 - 109). Osmanlı Devleti'nde bu yükümlülüğün kurumsal denetimi Şeyhülislam'ın fetvaları ile sağlanmaya çalışılmıştır (Pamir, 2004, ss. 69 - 70). Osmanlı Devleti hukuk anlayışı içinde *din ü devlet* şeklinde ifade edilen ve devlet-din bütünleşmesine işaret edilmekle birlikte, bazı durumlarda Padişahın örfi hukuk alanında yaptığı İslami açıdan tartışmalı düzenlemelerin yasalaşması için Şeyhülislam'a başvurduğu durumlar da olmuştur.¹³ Şeyhülislamlık merciinin Osmanlı Devleti'ndeki önemi ve etkinliği zamana ve siyasal şartlara göre değişiklik göstermiştir (Arı, 1994, ss. 173 - 176).

Sened-i İttifak'ın beşinci şartının sonunda ve yedinci şartında fukaraya zulüm ve baskı yapılmaması, vergi alınırken adalete uygun davranılması gerektiği belirtilmiştir (Akşin, 1992, s. 117; Berkes, 2017, ss. 139 - 140; Özçelik, 1958, ss. 9 - 10). Benzer şekilde adalet dairesinin birinci ve yedinci halkaları devletin malını temin eden reayaya adaletli davranılması gerektiğine işaret etmektedir.¹⁴ Son olarak Sened-i İttifak'ın ek kısmında amacın dinin ve Devlet-i Ali'nin teyid ve ihya edilmesi olduğu vurgulanmaktadır (Özçelik, 1958, s. 10). Bu durum Osmanlı Devleti klasik siyaset anlayışındaki din-devlet bütünlüğünü yansıtmakta (İnalçık, 2020b, 203) ve Adalet Dairesindeki dördüncü ilke olan "*Şer'iate olmaz hiç haris illa mülk (Allah kanunu ancak saltanat ile korunur)*" ifadesiyle örtüşmektedir (Okumuş, 2005, ss. 46 - 47).

Aldıkaçtı, Sened-i İttifak'ın temel hak ve hürriyetleri korumaya yönelik düzenlemesinin hiçbir teoriye dayanmaksızın pragmatik yolla hazırlandığını ileri sürmüştür (Aldıkaçtı, 1973, s. 37). Pamir, Sened-i İttifak'ın hukuki bağlamda geleneksel Osmanlı hukuk kaynaklarından hiçbirine girmediğini ifade etmiştir (Pamir, 2004, s. 79). İnalçık ise Sened-i İttifak'ın Osmanlı Devleti'nin geleneksel yönetim anlayışına dayandığını belirtmiştir (İnalçık, 2006, s. 92). Yukarıda Sened-i İttifak'ın maddeleri Osmanlı Devleti'nin geleneksel yönetim anlayışındaki *Adalet Dairesi Teorisi*'nin maddeleriyle kıyaslanmış ve aralarındaki benzerliğe işaret edilmiştir. Bununla birlikte Sened-i İttifak'ın mimarı Alemdar Mustafa Paşa, gelenekçi çizgide olan (Öz, 2010, s. 59) III. Selim'in ıslahatçı anlayışını benimsemiş (Ortaylı, 1983, ss. 27 - 28) ve Osmanlı Devleti merkezi otoritesinin eski gücüne kavuşması için III. Selim'in meşveret meclisi anlayışına (Akyıldız, 1998, 32; Ortaylı, 1983, 28; Okandan, 1949, ss. 16 - 17) benzer şekilde (ayanlarla anlaşarak) sorunların birlik içinde çözüleceği düşüncesine inanmış bir kişidir (İnalçık, 2006, s. 93; Doğan, 2010, s. 80). Neticede Sened-i İttifak'ta Adalet Dairesi'nin unsurlarına yer verilmesi onun geleneksel yönetim anlayışına uygun hazırlanmış bir belge olduğunu düşündürmektedir. Aynı zamanda *Adalet Dairesi Teorisi*'ne uygunluk, gelenekler aracılığıyla Senede ve yeni Sadrazam ve Padişah'a meşruiyet devşirilmeye çalışıldığı şeklinde de yorumlanabilir.¹⁵

Merkezi yönetimin güç kaybetmesi (Eren, 2007, s. 17) sürecinde güçlenen ayanlar (Akyıldız, 1998, s. 209) iktidarlarını kalıcılaştırmak karşılığında merkezi otoriteyi tanımaya söz vermişlerdir. Nitekim Sened-i İttifak'ın beşinci şartı, ayanlar öldükten sonra topraklarının ve üzerindeki iktidarlarının kendi ailelerine miras kalmasına ve bunu merkezi iktidarın kabul etmesine ilişkindir (Kili - Gözübüyük, 2006, s. 6). İlgili hükmün ayanları yerelde feodal bey benzeri bir güce eriştireceği savıyla, yönetim yapısında bir değişiklik

¹² Adalet Dairesindeki birinci ilke "*Adldir mucib-i salahi cihan (Dünyada düzeni sağlayan adâlettir)*" şeklinde üçüncü ilke ise "*Devletin nizamı seriattir (Devletin nizamını kuran Allah kanunudur)*" şeklindedir. (Okumuş, 2005, ss. 46 - 47).

¹³ Kemal Karpat, Osmanlı Devleti'ndeki Şeyhülislamlık makamının teoride olması gerektiği şekliyle Padişahı sınırlama işlevi yerine getiren bir makam olarak görmemektedir. Şeyhülislam'ın devlete meydan okuyamayacağını neticede Padişah tarafından o makama getirildiğini ve o makamda tutulduğunu ifade eder (Karpat, 2019, s. 361). Her ne kadar Karpat, Şeyhülislam makamını Padişahların kararlarının onay mercii olarak nitelendirse de konu yönetim ve hukuk teorisi açısından farklı yorumlanabilir. Padişah'ın (Halifenin) yetki alanı kapsamında (örfi hukuk alanında) yaptığı düzenlemeleri meşrulaştırmak için Şeyhülislam'a başvurma zorunluluğu hissetmesi Şeyhülislamın sosyal, siyasal ve hukuki bağlamda oldukça önemli bir güce sahip olduğunu göstermektedir. Diğer bir ifade ile Padişah pratikte İslam'a aykırı davranışa bile İslam'a uygun davranmak zorunluluğu üzerinden meşruiyet devşirmeye çalışmaktadır ki bu da toplumun ve yönetim geleneklerinin İslam'ın kurallarına üstünlük tanıdığını gösterir.

¹⁴ Adalet Dairesindeki birinci ilke "*Adldir mucib-i salahi cihan (Dünyada düzeni sağlayan adâlettir)*" şeklinde, yedinci ilke ise "*Mali cem eyleyen raiyettir (Mali toplayan râyâdır)*" şeklindedir (Okumuş, 2005, ss. 46 - 47).

¹⁵ Bu yorum Fatih Demirci ile yapılan görüşmede Demirci tarafından ifade edilmiştir. Demirci, meşruiyet devşirme konusunda şu kaynağa atıf vermiştir: Balı (2004, ss. 109 - 112).

getirdiği ileri sürülmüştür.¹⁶ Sened-i İttifak'ın Devletin yönetim anlayışında değil ama yönetim yapısında (merkezi gücün yerel güçlerle paylaşılmasının taahhüt edilmesi bakımından) bir farklılaşmaya zemin oluşturacak potansiyeli olmasına¹⁷ karşın bu potansiyel uzun müddet hayata geçirilememiştir. Padişah II. Mahmut tarafından, ayanların elde ettikleri iktidarı korumaları ve ailelerine devredebilmeleri karşılığında merkezi otoriteyi desteklemeleri hoş karşılanmamıştır. Merkezi yönetimin ayanlardan bağımsız şekilde mutlak güç sahibi olması gerektiğini düşünen Padişah II. Mahmut, Alemdar Mustafa Paşa öldükten sonra Sened-i İttifak'ı uygulamaktan kaçınmıştır (İnalçık, 2020, ss. 185 – 186).

Her ne kadar Sened-i İttifak Sadrazam Alemdar Mustafa Paşa'nın öldürülmesi ve yerine gelen Sadrazamların bu belgeyi imzalamaması sonucu metruk bir hal almışsa da (Gözler, 2016, s. 28), Osmanlı toplumunun bir kesiminde var olan geleneklere bağlılığın ahlaki yükümlülük oluşturmasının etkisiyle ayanlarca dikkate alınmayı sürdürmüştür. Rusya ile Osmanlı Devleti'nin savaşında ayanlar Padişah'ı desteklemişler ve asker teminini kolaylaştırmışlardır. Osmanlı ve Rusya arasında 1812 yılında Bükreş'te yapılan anlaşmada, ayanların desteğiyle kalabalık ve güçlü bir orduya sahip olan II. Mahmut ve bu gücün etkisiyle Anlaşma maddelerinin çoğunu Osmanlı Devleti lehine düzenletebilmiştir (Karpata, 2020a, s. 87).

II. Mahmut sahip olduğu orduyu Rusya'yla anlaşmasının akabinde merkezi yönetim karşısında tehdit oluşturabileceğini düşündüğü ayanları ortadan kaldırmak için kullanmıştır (Lewis, 2018, s. 109) ve aynı güçle 1826'da Yeniçeri Ocağını kaldırmış, Evkaf Nezaretini kurarak vakıfların hem İslami niteliğini kaybetmelerine sebep olmuş hem de onlar tarafından yürütülen eğitim kalitesinin büyük ölçüde azalmasına neden olmuştur (Karpata, 2020a, ss. 88 – 89). Ayrıca ayanların ortadan kaldırılması ve vakıfların etkinliğinin azaltılması Osmanlı'nın geniş topraklarını düzenli olarak işleyecek ve Devlet'e karşı sorumluluk alacak kesimin ortadan kalkmasına ve Devletin büyük bir ekonomik kayıp içine düşmesine yol açmıştır.¹⁸ Padişah II. Mahmut bu ekonomik açığı vergileri yükselterek kapatmaya çalışmış (Karpata, 2020a, ss. 91 – 92) ve ayanların elinden çıkan siyasi güç zamanla Padişah II. Mahmut'un genişlettiği bürokrasinin tepesindeki pašaların eline geçmiştir (Karpata, 2020b, s. 42).

V. Osmanlı'da Anayasacılık Düşüncesinin Ortaya Çıkması ve 1839 Tanzimat Fermanı'nın Düşünsel Arka Planı

V.I. Bürokratların Yönetim Anlayışındaki Dönüşüm:

18. yüzyılda Osmanlı Devleti'nde Batı'dan maddi kültür aktarımı hızlanmıştır. Osmanlı toplumu içinde mala ilişkin İslami anlayış¹⁹ yerini modern anlayışa bırakmaya başlamıştır²⁰. Batı anlayışına ve yaşam tarzına meyil kılık kıyafette de gözlemlenebilir olmuştur. Bu dönemde giyim kuşamda dini kimliğin yansıtılması geleneğinin terk edilmeye, Batılı kıyafetlerin giyilmesine özenilmeye başlandığı gözlemlenmiştir (Göçek, 1999, ss. 90 – 97, 104 – 105). Osmanlı bürokratları da Batıya öykünme akımının dışında kalmamışlardır.

Sened-i İttifak'tan Tanzimat Dönemine geline süreçte yönetim reformlarında temel alınan anlayışın değişmesindeki önemli etkenlerden birisi, bu reformları şekillendiren ve ülke siyasetinde etkili olan bürokratların düşünce dünyalarının değişmesi olmuştur. Çetinsaya'nın Tanzimat Dönemi'nde etkin olan bürokratların düşüncelerine ilişkin analizinden anlaşılmaktadır ki, bürokratların temel yaklaşımı Avrupa'yı örnek almak haline gelmiştir. Bürokratlar Avrupa'yı (çoğunluğu Hristiyan olan bir toplumu) örnek almayı İslam'a aykırı görmemişlerdir. Ortaya çıkan çelişkileri aşmak için şu düşünceyi benimsemişlerdir: İslam içindeki ideallerden biri medeniyete erişmektir. Bu dönemde medeniyet Avrupa'da gelişmiştir, medeniyetin Avrupa'dan alınması bazı İslami kurallara aykırılığı beraberinde getirir de İslam'ın hedeflediği medeniyete ulaşma ideali uğruna bunlar göz ardı edilebilir. Aynı dönemde hukukun devletler karşısında fertlerin temel haklarını koruması medeniyetin en önemli unsurlarından biri olduğundan, devletin hukukla sınırlandırılmasının hem medeniyeti getireceğine hem de dış güçlerin

¹⁶ Halil İnalçık, âyanların kendi konumlarını koruma karşılığında merkezi otoriteyi tanıyıp destek olmayı kabul ettiklerini belirtir (İnalçık, 2006, ss. 607 – 609); Niyazi Berkes ise Alemdar Mustafa Paşa'nın Sened-i İttifakla amacı âyanları Padişahlık makamının destekçisi yapmak ve Âyan Meclisi kurarak korporatif bir yönetime doğru gidişi başlatmaktır (Berkes, 2017, s. 141).

¹⁷ İnalçık, Sened-i İttifak'ın uygulanma imkânının olması halinde ülkede yönetim yapısının değişmesine zemin oluşturabilecek bir belge olabileceğini belirtir (İnalçık, 2006, s. 609).

¹⁸ Toprağı ekecek bunun karşılığında Devlete asker temin edecek kişi sayısının azalmasıyla orduda tımarlı sipahilerin sayısı da azalmış maaşlı askerlerin sayısı artmıştır ki bu da Osmanlı maliyesinin yükünü artırmıştır ve toplumdaki ekonomik huzursuzluğu artırmıştır (Lewis, 2018, s. 127).

¹⁹ İhtiyaç duyulduğu kadar mal edinme, ihtiyacın ötesinde mal edinmeme ve biriktirmeme ve malı geçici dünya hevesi olarak nitelendirme kastedilmektedir.

²⁰ Mal biriktirmeye ve zenginliğe önem verilmesi kastedilmektedir.

azınlıklara ayrılmış müdahalelerini ve milliyetçilik düşüncesinin yayılmasını engelleneceğine inanmışlardır (Çetinsaya, 2002, ss. 55 – 60).

Tanzimat Fermanı'nın mimarı olarak nitelendirilen Mustafa Reşit Paşa ve bürokratların bir kısmı (Korlaelçi, 2002, ss. 214 – 215), Hristiyanlığa alternatif olarak Avrupa'da egemen olmaya başlayan Auguste Comte tarafından sistemleştirilen ve tüm dinlerin yerine geçeceği iddia edilen "pozitif din/insanlık dini" düşüncesinden etkilenmişlerdir (Korlaelçi, 2019, s. 209). Pozitivist yaklaşımı benimsemeyi İslam'ın ilerlemeci anlayışı kapsamında İslam'a aykırı görmeyen Tanzimat Dönemi devlet adamları 'yararlı fikirlerin kökeni hangi coğrafyada olursa olsun alınmalıdır ki İslam da bunu gerektirir' düşüncesinden hareketle Avrupa'daki anayasacılık fikrini ve siyasal gelişmeleri Osmanlı Devleti'ne getirmeyi gerekli görmüşlerdir (Çetinsaya, 2002, s. 57). Tanzimat devlet adamları, bunun için daha fazla hürriyet istemiş, Saray ve devlet iktidarlarını hukukla sınırlandırmayı talep etmiş ve siyasal meşruiyeti hukuk sistemine dayandırmayı hedeflemişlerdir. Bürokratların bu anlayışı Osmanlı Devleti geleneğindeki Padişah'a bağlılık olgusunun yerini, devlete bağlılık anlayışına bırakmaya başladığını göstermektedir. Soyut bir yapı olan Devleti iyileştirmek bu dönem bürokratlarının öne çıkan hedeflerinden birisi olmuştur (Göçek, 1999, ss. 106 – 107). Sonuç olarak iyi yönetim anlayışı temelde liberal ideolojinin getirdiği devlet kurumlarının varlığına bağlanmıştır (Mardin, 2020, s. 152).

Bu dönemde Osmanlı Devleti ile İngiltere'nin ticari ilişkilerin yanı sıra iktidar ilişkileri bakımından da yakınlaşmasında bazı Osmanlı bürokratlarının etkinliği göz ardı edilemez. Bu yakınlaşmada Osmanlı bürokratları ülke menfaatlerini korudukları inancıyla etkili ve istekli olmuşlardır. Ancak yakınlaşma İngiltere'nin menfaatlerini koruduğu ölçüde Osmanlı Devleti menfaatlerini korumamıştır (Kurmuş, 2008, ss. 72 – 73).

Osmanlı Devleti içinde fert-devlet ilişkisi Tanzimat Fermanı'nın ilanına kadar 'millet' sistemi olarak adlandırılan sistemle belirlenmiştir. Bu sistemdeki 'millet' farklı dinlere bağlı olan kişileri ifade eder. Millet sistemi kapsamında Müslüman olanlarla olmayanlar arasında adalet gözetilerek ve geleneğin etkisiyle bazı farklı uygulamaların yapılmıştır. İslâm dinindeki her insanın eşit yaratıldığına duyulan inanç gayrimüslimlerin de hak sahibi kılınmasını ve kendi dinlerine uygun yaşamalarına imkân tanınmasını beraberinde getirmiştir (Tögel, 2016, s. 94).

V.II. Milliyetçilik Düşüncesinin ve Kapitalist Sistemin Etkileri

1789 Fransız İhtilali ve Alman filoloji okulunun araştırmalarının etkisiyle milliyetçilik fikri Avrupa'da ses getirmiştir. Tarih ve dil araştırmalarının etkisi ile Avrupa'daki toplumlar kimliklerini kavim temelinde yeniden şekillendirmeye başlamışlardır. Bu düşünceler coğrafi yakınlığın da etkili olmasıyla Osmanlı'nın Balkanlardaki halklarını etkilemiştir. Osmanlı Devleti'nin içinde bulunduğu ekonomik ve siyasal koşulların da etkisiyle Osmanlı Devleti'nin Balkanlardaki topraklarında sık sık ayaklanmalar çıkar olmuştur. 1804 – 1815 yıllarında ayaklanan Sırp'lar bazı imtiyazlar koparıırken, 1821 – 1829 yılları arasında yaşanan Yunan ayaklanması sırasında Rusların da saldırıya geçmesi üzerine (1828) Osmanlı Devleti, Edirne Anlaşması'nı imzalayarak (1829'da) Yunanlıların ayrılmasını kabul etmek zorunda kalmıştır (İnalçık, 1999, ss. 29 – 31).

Milliyetçilik düşüncesinin de etkisiyle toprak kaybedilmeye başlanan bu süreçte yapılan reformlar Osmanlı Devleti'nin içinde bulunduğu ekonomik ve yönetsel sorunları kalıcı olarak çözüme kavuşturamamıştır. Bu süreçte kapitalist sistem ve onun düşünsel arka planı olan liberalizm Osmanlı topraklarından içeri girebilmek için Devletin zayıfladığı noktaları değerlendirmekten geri durmamıştır. Mısır'da Mehmet Ali Paşa'nın ticaret tekeliyle kurduğu güçlü idareyi kırmak için Osmanlı Devleti 1838'de İngiltere ile tüm tekel haklarından vazgeçtiği ve önemli imtiyazlarla serbest ticaret imkânı tanıdığı Balta Limanı Ticaret Anlaşmasını imzalamıştır (Zürcher, 2017, ss. 77 – 78).

Balta Limanı Ticaret Anlaşması hükümlerinden istifade eden kapitalist sistemin sömürgeci şirketleri Osmanlı Devleti'nde hızla yerleşmeye başlamışlardır. Osmanlı Devleti'nde tekstil, kâğıt, porselen fabrikaları ve feshane açılması gibi sanayileşme çabalarının yürütülmekte olduğu bu süreçte Avrupa'nın büyük şirketlerinin ucuz üretimi ve düşük vergilendirilmeleri ile rekabet edemeyen Osmanlı sanayii kalkınıp gelişmemiştir (Ortaylı, 1983, s. 158). Osmanlı ekonomisi kısa zamanda İngiltere'ye bağımlı hale gelmekle kalmamış (İngiltere'nin sanayi devrimi sonrasında ucuza mâl ettiği ürünler karşısında henüz sanayileşmemiş olan ve savaşlarla yıpranan) Osmanlı lonca sistemi çökmüştür (Akşin, 2017, s. 41; Kasaba, 1993, s. 19). Devam eden yıllarda diğer Avrupalı devletler de İngiltere'ye tanınan imtiyazları çeşitli baskılarla talep etmiş ve elde etmişlerdir (Zürcher, 2017, s. 78). Avrupalı devletlerin Osmanlı Devleti'ni sömürge haline getirme çabaları imtiyazlar içeren ticari anlaşmaların yanı sıra kendi ticari ilişkilerine elverişli iç düzeni getirecek hukuki çerçevenin benimsenmesi yoluyla da oluşturulmak istenmiştir (Tanör, 2017, s. 84). Kapitalist ekonominin güçlenmesini ve kalıcılığını sağlayan Balta Limanı Anlaşması

imzalandıktan sonra kapitalist sisteme hukuki güvence oluşturması için Osmanlı Devleti'ne hukuk reformları konusunda baskı yapılmaya başlanmıştır. Bu gelişmeleri takiben Osmanlı Devleti'nin bir yıl sonra Tanzimat Fermanı'nı ilan etmiş olması²¹ dikkat çekicidir.

Abadan, Tanzimat Fermanı'nın dış nedenlerden ziyade iç nedenlere bağlı olarak yapıldığını, bir iç hukuk normunun dış nedenlere bağlı olarak çıkarılacağı fikrinin bağımsız bir devlet tarafından kabul edilemez olduğunu belirtmiştir. Abadan, Tanzimat Fermanı'nın yabancı bir devletin müdahalesi olmaksızın doğrudan Osmanlı Devleti tarafından hazırlandığını, İstanbul'daki elçilere bildirilmesinin öngörülmüş olmasının tek amacının belgeyi ilan etmek olduğunu (Abadan, 2020, ss. 74 – 75) ifade eder. Gerek iç gerekse dış etkenlerin tesiri ile Osmanlı Devleti'nin sorunlarını çözmek için ittihad-ı anasır fikrini benimsediği anlaşılmaktadır. İttihad-ı anasır düşüncesinin hayata geçirilmesi ile iç karışıklıkların azalacağı ve yabancı devletlerle ilişkilerin düzeleceği ümit edilerek Tanzimat Fermanı ilan edilmiştir.

VI. Tanzimat Fermanı

1839'da Padişah II. Mahmut'un ölümünden sonra Padişah Abdülmecid tahta çıktığında Balkan toprakları üzerindeki hakimiyet kaybedilmeye devam etmiş ve Mehmet Ali Paşa, Osmanlı Devleti ile savaşa girmiştir (Zürcher, 2017, ss. 83 – 84). Bu koşullar altında toprak bütünlüğünü koruyacak çözüm arayışına giren Padişah'ı, Paris ve Londra'da elçilik yapmış olan Mustafa Reşit Paşa'nın ikna etmesiyle (Karatepe, 2009, s. 58) Tanzimat Fermanı 1839'da Gülhane Parkı'nda ilan edilmiştir (Gözler, 2019, s. 30). Mustafa Reşit Paşa Tanzimat Fermanı'nın, Batılı ülkelerin Osmanlı Devleti'nin iç işlerine karışmasını engelleyecek ve farklı dinlere mensup olan tebaanın Devlete bağlılığını artıracak bir çözüm olduğuna inanmıştır (Karatepe, 2009, s. 56).

Tanzimat Fermanı'nın başlangıcında Padişah, Devletin Kur'an ve şeriat ilkelerine uyulduğu dönemlerde güçlü halkın da mutlu olduğunu, son yüz elli yıldır Kur'an ve şeriat ilkelerinden uzaklaşıldığı için Devletin zayıfladığını belirtmiş, çözüm olarak da yeni yasalarla düzenin tekrar tesis edilmesini göstermiştir (Kili – Gözübüyük, 2006, s. 11; Tanör, 2017, ss. 85 – 86). Tanzimat Fermanı'nın devamında ise Osmanlı Devleti'nde nomokrasi anlayışına dayanan İslam dininin kurallarının ve örfi hukukun uygulanması (İnalçık, 2020a, ss. 198 – 199) kapsamında Müslüman ve gayrimüslimlere tanınmakta olan hakları da içeren bir temel haklar listesine yer verilmiştir (Akgündüz, 2008, ss. 27 – 33; Yıldız, 2015, s. 21). Fermanda geleneksel yönetim anlayışı ile birlikte modern vatandaşlık ve hukuki eşitlik kavramlarına uygun yönetim anlayışına kapı açılmaktadır. Uygulamada tanınan hakların anlam içerikleri özellikle yabancı devletler ve elçiler tarafından liberal ideolojiyi çağrıştıran şekilde yorumlanmıştır (Zürcher, 2017, s. 85).

Tanzimat Fermanı'nda listelenen temel haklar "*malî güce göre vergilendirme, Devlet harcamalarının kanuniliği, askere almada adalet, ceza yargılamasına ilişkin güvenceler, can güvenliği, ırz ve namus dokunulmazlığı, mülkiyet hakkı, müsadere yasağı ve kanunların üstünlüğü ilkesi*" (Gözler, 2019, ss. 32 – 34; Kili – Gözübüyük, 2006, ss. 11 – 14) şeklinde özetlenebilir. Ayrıca kanunların Meclis-i Ahkâm-ı Adliye isimli mecliste bakanların katılımı ile görüşülüp farklı görüşlerin tartışılması ile kararlaştırılması düzenlenmiştir (Gözler, 2019, ss. 33 – 34). Tanzimat Fermanı'nda pek çok kamusal ve ferdi hakka yer verildiği görülür. Tanzimat Fermanı'nda Padişah, tebaaya tanıdığı hakların kendisi tarafından güvence altına alındığı ve Devletin düzeninin ihyası için çıkarılacak yasalara kendisinin de uyacağı konusunda yemin etmiştir (Kili – Gözübüyük, 2006, s. 14; Tanör, 2017, s. 86). Padişah'ın kendi iradesiyle kendi yetkilerini sınırlandırmasına işaret etmesi bakımından ve temel hakları tanıması ve koruması bakımından Tanzimat Fermanı Avrupa'nın tarihsel sürecinde anayasaya giden yolda çıkarılan "*chartre*" olarak adlandırılan belgelere benzetilmektedir (Komisyon, 1999, s. 42; Abadan, 1957, ss. 39 – 40).

Osmanlı yönetim anlayışında İslami ve geleneksel yaklaşımın yanında liberal anlayışa kapı açılması süreci fiilî olarak III. Selim döneminde, yönetimde *Nizam-ı Kadim* anlayışından *Nizam-ı Cedid* anlayışına geçişle (Beydilli, 2008, ss. 37 – 43) başlamıştır; ancak ilk kez Tanzimat Fermanı'nda üstü kapalı şekilde yer verilen eşit vatandaşlık anlayışıyla anayasal nitelik kazanmıştır (Karal, 2020, s. 600). Millet sisteminden vazgeçilerek eşit vatandaşlık anlayışının benimsenmeye başlaması, "*ittihad-ı anasır*" olarak nitelenen çeşitli milletlerin kaynaştırılması idealinin bir yansımasıdır (Eryılmaz, 1996, s. 103). İttihad-ı anasırın amacı Osmanlı içindeki çeşitli milletleri Osmanlı vatandaşlığı altında birleştirmek ve Osmanlılık ideolojisi

²¹ Osmanlı Devleti'nde Balta Limanı Anlaşması sonrasında ticari açıdan İngiltere ile olan ilişkisini daha açık şekilde ortaya koymak için rakamsal değerlere de bakılabilir. 1814 yılında Osmanlı Devleti'nin İngiltere'den yaptığı ithalatın toplam bedeli 153.903 sterlinken, 1840 ila 1844 yılları arasında yıllık ortalama 1.564.447 sterline çıkmıştır (Karpaz, 2020a, s. 94). Bu durum Osmanlı Devleti'ne Tanzimat ve İslahat Fermanlarını ilan etmesi konusunda yapılan baskıyı açıklar niteliktedir.

etrafında bir Osmanlı ulusu inşa etmekte.²² Bunun hukuki bağlamda ilk adımı, din esasına dayanan millet anlayışından vazgeçilerek modern eşit vatandaşlık anlayışının kabul edilmesi suretiyle Tanzimat Fermanı'nda atılmıştır (Karpat, 2020b, s. 16; Tanör, 2017, ss. 81 – 89; Eryılmaz, 1996, s. 101). Tanzimat Fermanı ile hukuki nitelik kazanmaya başlayan eşit vatandaşlık, Kanun-i Esasi'de resmî ideolojiye dönüşerek karşımıza Osmanlı vatandaşlığı olarak çıkacaktır (İnalçık, 2020a, s. 348; Yıldız, 2015, s. 18'de 80 nolu dipnot; Somel, 2009, ss. 88 – 89).

Osmanlı Devleti'nde yönetim anlayışında meydana gelen gelenekselden moderne geçişe Tanzimat Fermanı metninin başlangıcında da işaret edilmiştir. Tanör, Tanzimat Fermanı'nın başlangıcında Padişah'ın ülkedeki sorunların sebebi olarak şeriata uygun davranılmamış olmasını gösterdiğini (geleneksel yönetim anlayışı değerlerine aykırı davranıldığını belirttiğini) ancak çözüm olarak şeriata uyulmasını değil “*yeni kanunlar oluşturulmasını*” işaret ettiğini ve bunun bir iç çelişki olduğunu (Tanör, 2017, ss. 86 – 87) ifade eder. Aslında bu bir çelişki olmaktan ziyade Devlet yönetimi anlayışında artık İslam ve gelenek rotasının değil Avrupa'daki pozitivist ve liberal yönetim anlayışı rotasının izleneceğinin işareti olarak kabul edilebilir (Lewis, 2018, ss. 150 – 151). Bu nedenlerle Osmanlı Devleti anayasal belgeleri içinde yönetim anlayışındaki ilk kırılmanın Tanzimat Fermanı'nda olduğu görülmektedir. Osmanlılık düşüncesi çerçevesinde eşit vatandaşlık anlayışı şeklinde ortaya çıkan bu kırılma, Batılı devletlerdeki gibi dini tâbiyete bakılmaksızın tüm vatandaşların Osmanlı Devleti karşısında eşitlenmesiyle gerçekleşmiştir. Bu adım, aynı zamanda Osmanlı Devleti'nin laikleşmesi açısından da ilk ve en önemli hukukî adım olarak nitelenmektedir (İnalçık, 2020a, ss. 348 – 349).

Tanzimat Fermanı'nı hazırlayan felsefi ve entellektüel arka planı analiz ederken, Eren Osmanlı yönetim anlayışının Tanzimat Dönemi'nde geleneksel yönetim anlayışından daha fazla Avrupa'nın kurumsal ve kültürel yapısının etkisi ile gelişen yönetim anlayışını esas aldığını (Eren, 2007, s. 12) belirtmiştir. Karal, Tanzimat Fermanı hükümlerini insan hakları beyannamesindeki hükümlere benzetmiş ve bu nedenle Fermanı bir tür anayasa olarak (Karal, 2020, s. 129) nitelendirmiştir. Demirci, Tanzimat Fermanı'nın hem klasik dönem yönetim anlayışını içerdiğini ve bu nedenle *Adalet Dairesini* tesis etmeye yönelik bir belge olduğunu hem de yenilikçi bir belge olduğunu savunmuştur.²³ İnalçık ise, Tanzimat Fermanı'nda yer verilen Batılı anlayışa uygun hükümlerin, Klasik Dönem yönetim anlayışına uygun hükümlere yer verilerek gizlendiğini (İnalçık, 2020, s. 189) ifade etmiştir. Bu görüşlerin aksine Tanzimat Fermanı ile radikal yenilikler getirilmediği kamu hukuku bakımından zamanla gerçekleşecek dönüşümün hazırlığı sayılabilecek bir zemin oluşturulduğu da ileri sürülen fikirler arasındadır (Okandan, 1949, s. 21).

Tanzimat Fermanı anayasal belgeler içinde *Nizam-ı Kadim* anlayışına uygun olarak yapılan reformların yanında Batı anlayışına uygun yapılan reformlara kapı açan ilk anayasal belgedir. Tanzimat Fermanı ile Osmanlı Devleti hukuki bağlamda yönetim anlayışı bakımından yönünü Avrupa'ya dönmeye başlamıştır. Bu nedenle Osmanlı anayasal belgeleri içinde yönetim anlayışındaki kırılmanın Tanzimat Fermanı ile yaşandığı söylenebilir (Yıldız, 2015, s. 18).

VII. Tanzimat Fermanı'nın Sonuçları

Fransa ve İngiltere, Tanzimat Fermanı'nı kendi siyasi ve iktisadi menfaatlerine uygun gördükleri için büyük övgülerle karşılamışlardır.²⁴ Avusturya ise Fermanı eleştirmiş, Osmanlı Devleti'nin kendi kültürüne ve dinine bağlılığını sürdürmesi gerektiğini ancak bu şekilde gelişebileceğini savunmuştur (Noviçev, 2020, ss. 360 – 361). Osmanlı Devleti içinde ise Ferman hem gayrimüslimlerin bir kesiminde hem de Müslümanların bir kesiminde tepkilerle karşılanmıştır (Karal, 2020, s. 114). Fermanın sonra eşit vatandaşlık haklarının tanınmaya başlaması, azınlıkların yurtseverliklerini artırmamış, onlarda haklar için mücadele etme fikrini güçlendirmiştir (İnalçık, 2020a, s. 351).

Tanzimat Fermanı'nın sonunda yabancı ülke elçiliklerine Ferman'ın bildirilmesine ilişkin bir hüküm eklenmiştir. Bu hükümden hareketle Osmanlı iç işlerine karışmak için fırsat kollayan yabancı elçilikler kendilerine Fermanın uygulanmasının denetçiliği misyonunu çıkarmışlardır (Noviçev, 2020, s. 363; Yıldız, 2015, s. 23). Tanzimat Fermanı hazırlık sürecinde ve sonrasında Rusya, İngiltere kadar etkin olamamanın

²² Osmanlı Devleti'ndeki ulus inşası çabasının Avrupa'daki ulus inşası ile bazı benzerlikler içerdiği söylenebilir. Benzerliklerden bazıları ferdi vatandaşa dönüştürmek ve yeni ve laik meşruluk temelinde sosyal entegrasyonu sağlayarak devlet için vatandaşları seferber etme gücü oluşturmaktır (Habermas, 2015, ss. 19 – 21).

²³ Fatih Demirci, 2008, “Tanzimat'ın Erdemi: Özeleştiri ve Adalet Problematikinin İhyası”, 2008, 4(15), Muhafazakâr Düşünce Dergisi, s. 185 – 188.

²⁴ Fransız basınında ve İngiliz basınında Tanzimat Fermanı için “*kısmi bir anayasa*”, “*anayasal belge*”, “*içtimai ve idari büyük bir inkılap*”, “*Sultan kendi devletini yeniden kurdu*” gibi nitelendirmelerde bulunulmuştur (Noviçev, 2020, ss. 357 – 359, 363).

verdiği rahatsızlıkla Ferman'dan memnun olmayan ülkeler arasında yerini almıştır. Özellikle Mustafa Reşit Paşa ile İngiliz ve Fransız büyükelçilerin yakınlığı, Osmanlı Devleti'nin politikaları üzerindeki Rusya'nın güçlü etkisinin yerini İngiltere ve Fransa'ya bırakmasına sebep olmuştur (Noviçev, 2020, ss. 362 – 363; Yıldız, 2015, s. 23).

Tanzimat Fermanı'nda Osmanlı Devleti'nin o güne dek uyguladığı millet sisteminden (Akgündüz, 2008, ss. 59 – 66; Eryılmaz, 1996, ss. 19 – 26) farklı olarak eşit vatandaşlığın benimseneceği resmî bir belge yoluyla ve yazılı olarak ilan edilmiştir.²⁵ Tanzimat bürokratlarının Fermandaki liberal eğilime bağlı olarak azınlıkların Osmanlı Devleti'ne bağlılıklarının artmasının sağlanması, Avrupa'da yayılan, Osmanlı Devleti'nin Balkan topraklarını hızla etkileyen milliyetçilik düşüncesi karşısında toprak bütünlüğünün korunması ve yabancı devletlerin Osmanlı Devleti'nin iç işlerine karışmasının önlenmesi şeklinde pragmatik beklentileri (Yıldız, 2015, s. 22; Zürcher, 2017, s. 85; Demirci, 1999, s. 49) karşılanmamıştır.

Tanzimat Fermanı yürürlüğe girdikten sonra Osmanlı bürokratlarının beklediği dış müdahalenin önlenmesi söz konusu olmadığı gibi özellikle Batılı kanunların Osmanlı Devleti'ne iktibas ve uygulanması yönünde yabancı devletlerin baskıları artmıştır (Korlaelçi, 2002b, s. 153; Öztürk, 1973, ss. 11 - 12). Osmanlı Devleti'nde bu talepleri karşılamak için örfi hukuk alanının sağladığı kolaylıktan yararlanılmış ve ülkede ticaret ve ceza alanlarında Fransız yasalarını esas alan yeni yasalar hazırlanmıştır (Lewis, 2018, ss. 153 – 154). Batılı kanunlara uygun hüküm veren mahkemelerin açılmasına imkân verilmiş ve böylece ülkede ikili hukuk sistemi uygulanır hale gelmiştir (Berkes, 2017, ss. 221 – 222). İkili hukuk sisteminin uygulanması İngiltere, Fransa ve Rusya'nın başını çektiği yabancı devletler tarafından yetersiz görülmüştür. Bu devletler şeriat mahkemeleri dışındaki mahkemelerin ve şeriat kanunları dışındaki kanunların geliştirilmesi konusundaki baskılarını gittikçe artırmışlardır (Öztürk, 1973, s. 17).

Tanzimat Fermanı'nda yer alan 'eşit vatandaşlık' Fransız Devrimi'yle şekillenmeye başlayan ve temelinde herhangi bir dini referans bulunmayan ve halkın devlet karşısında birbiri ile eşit fertlerden oluştuğunun kabul edildiği bir müessesedir (Somel, 2002, ss. 88 – 89). Modern vatandaşlık anlayışı ile Osmanlı Devleti birey-devlet ilişkisinde laik anlayışı temel almaya başlamıştır (Demirci, 1999, s. 82).

Tanzimat Fermanı gereği herkesten ekonomik gücüne göre vergi alınması düzenlemesi hem daha önce vergiden muaf tutulan birtakım Müslüman kesimleri hem de ticaretle zenginleşmiş olan gayrimüslim azınlıkları rahatsız etmiştir. Müslümanlar eski ayrıcalıklarının ellerinden alınmasından duydukları rahatsızlığı, gayrimüslim zenginler de gelirleriyle orantılı şekilde (eskisinden daha fazla) vergi ödemek zorunda kalmaktan duydukları rahatsızlığı, reyayı kışkırtarak ve çıkan isyanlara destek vererek göstermişlerdir (Çadırcı, 2020, ss. 188 – 189). Çıkan isyanlardan faydalanmak ve Osmanlı topraklarını parçalamak isteyen Rusya ve Fransa başta olmak üzere yabancı devletler bu durumu azınlıkları kışkırtmak için kullanmışlardır (İnalçık, 2020d, ss. 190 – 195).

Tanzimat Fermanı ile yönetim anlayışındaki önemli bir değişiklik de Padişahın yasama yetkisi konusundaki iktidarını kendi iradesiyle Meclis-i Valay-ı Ahkâm-ı Adliye ve Meclis-i Umumiye lehine sınırlandırması olmuştur (Akyıldız, 2018, ss. 228 – 242). Hukuki kurumların yönetimdeki etkinliğinin artırılması ve şahısların yönetimdeki etkinliğinin nispeten azaltılması düşüncesinin 1839 – 1876 yılları arasında hayata geçirildiği söylenebilir. Çünkü bu Meclislerin 1839 – 1876 yılları arasındaki kararlarının neredeyse tamamına (2 istisna dışında) Padişahlar onay vermişlerdir (Seyitdanlıoğlu, 2020, ss. 379 – 380). Ayrıca vilayetlerde kurulan *İdare Meclislerine* vilayette gayrimüslimlerin de yaşaması halinde gayrimüslimleri temsil edecek kişilerin katılmasına imkân tanınmıştır. Böylece gayrimüslim azınlıklar ilk kez mahalli idarelerde temsil hakkı elde etmişlerdir (İnalçık, 2020c, ss. 191, 192).

Tanzimat Fermanı ile merkezdeki bürokratların çok dilli, çok dinli, çok etnik gruplu tebaadan modern bir Osmanlı toplumu oluşturma çabası, halk tarafından benimsenmemiştir (Toksöz, 2020, s. 212). Yabancı devletler kendi kışkırtmalarının da etkisiyle çıkan ayaklanmaları bahane ederek Tanzimat Fermanı'nın uygulanmadığını, azınlıklara haksızlıklar yapıldığını ileri sürmüşler ve Osmanlı yönetimi üzerindeki baskılarını artırmışlardır ve sonuçta Osmanlı Devleti'nin ekonomik olarak dışa bağımlılığı artmıştır. Yönetimde İngiliz ve Fransız etkisindeki paşaların güçlü hale gelmesi dolaylı olarak bu devletlerin istekleri doğrultusunda önemli politik kararların alınmasına sebep olmuştur (Karatepe, 2009, s. 62; Kurmuş, 2008, ss. 72 – 73). Tanzimat Fermanı'nın gereklerinin uygulanmadığı savı, Fermandaki düzenlemelerin yetersiz olduğu iddiası, Kırım Savaşı sonrasında Rusya'nın Ortodoks Hristiyanlar için bazı taleplerde bulunmasını

²⁵ Tanzimat Fermanı'ndan önce II. Mahmut "*Bundan böyle tebaamdan Müslümanları ancak camide, Hristiyanları kilisede, Musevileri havrada tanımak isterim.*" sözleriyle farklı dinden olanları eşit görmek istediğini beyan eden bir konuşma yapmıştır. Farklı dinden olanların eşitlenmesi Tanzimat Fermanı ile Padişah Abdülmecid zamanında yazılı şekilde resmîyet kazanmıştır (Abadan, 2020, s. 77).

önlemek bahanesi ve Osmanlı Devleti'ni Avrupalı Devletler ailesine dahil etme vaadi ile Avrupalı devletler tarafından Osmanlı Devleti'ne Islahat Fermanı'nı ilan etmesi konusunda baskı yapılmıştır (Berkes, 2017, s. 216; Tanör, 2017, s. 95).

VIII. Islahat Fermanı

Osmanlı Devleti bağımsız varlığını korumak ve Rusya karşısında Avrupalı devletlerin desteğini almak için Islahat Fermanı'nı ilan etmiştir.²⁶ Islahat Fermanı, İngiliz ve Fransız elçileri tarafından Osmanlı Devleti içindeki gayrimüslim azınlıkların hukuki ve siyasal anlamda Müslümanlarla eşitlenmelerini sağlamaya yönelik olarak hazırlanmıştır (Karal, 2007, ss. 249 – 250; Tanör, 2017, ss. 95 – 96). Avrupalı devletler Islahat Fermanı'nın ilanı karşısında Osmanlı Devleti'ni Avrupa Devletler ailesine dahil etmişler (Karpas, 2020b, ss. 51 – 52) ve Padişah Abdülmecid de bunun karşılığında Islahat Fermanı'nın İslam'a aykırı maddelerini olduğu gibi kabul etmiş ve yürürlüğe koymuştur²⁷.

Makalede Islahat Fermanı'ndaki tüm maddelere yer verilmeyecek konu ile ilgili olanlara değinilecektir. Islahat Fermanı'nın en önemli özelliği gayrimüslim azınlıklara tanınan hakların niteliklerini ve bu hakların uygulamaya geçirilmesi için gereken tedbirleri öngörmesidir (Berkes, 2017, s. 216). Tanzimat Fermanı ile Osmanlı Devleti'ne getirilmeye başlanan eşit vatandaşlık anlayışının ülkeye yerleşmesinde etkili olan ve Islahat Fermanı'nda yer alan önemli düzenlemelerden bazıları şunlardır:

“Gayrimüslim din adamlarına maaş bağlanacak. Gayrimüslim cemaatler kendi içinde bir meclis kuracaklar. Patrikhanelerde oluşturulacak bu meclislerde belirlenen gayrimüslim vatandaşların ihtiyaçları Bab-ı Âli'ye arz edilecek. Gayrimüslimler hem eyalet meclislerine hem de Meclis-i Vâlâ'ya girebilecekler” (Gözler, 2019, ss. 38 – 41).

Bu meclislerde ruhanilerin yanında halktan kişilerin de yer alabileceğinin öngörülmüş olması gayrimüslim din adamlarında eski ayrıcalıklarını kaybettikleri duygusu uyandırmıştır (Berkes, 2017, s. 217). Din adamları ile din adamı olmayanlara eşit temsil imkânının tanındığı bu süreç Osmanlı Devleti içindeki azınlıkların laikleşmeye başlamasında etkili olmuştur (İnalçık, 2017, s. 278 – 279). Ayrıca Islahat Fermanı ile birlikte gayrimüslim azınlıklar çok geniş temsil imkânı elde etmişler ve vilayet ve belediye meclislerinde Müslüman ve Hristiyan temsilcilere makul oranda yer verilmeye başlanmıştır (Berkes, 2017, s. 217).

Ayrıca bu hükümle dini görevlilerin tamamına ödenmekte olan aidatlar kesilmiş yerine tüm din görevlileri için eşit maaş bağlanmıştır. Eskiden daha yüksek devlet desteği alan pek çok din görevlisi yeni uygulamadan rahatsız olmuştur (Demirci, 1999, s. 136). Gayrimüslimler ise bu uygulamadan memnun olmuşlardır çünkü ruhani reisler artık eski ayrıcalıklarına sahip olamayacak ve tebaalarına baskı ve zulüm yapamayacaklardır. Laikleşen yeni sistemde ruhani reislerin otoritesi azalmıştır. Sivil kişilerin temsil ayrıcalığına kavuşmaları ile siyasal ve sosyal güçleri artmıştır (Eryılmaz, 1996, s. 117).

“Hristiyan rahiplerin mülkiyet haklarına dokunulmayacak. Yabancılar Osmanlı topraklarında mülk edinebilecek” (Gözler, 2019, ss. 38 – 41).

Hristiyan din adamlarının ve yabancıların mülkiyet hakkını koruma altına alan bu düzenleme Osmanlı ekonomik yapısında bozulmuş olan toprak sisteminin (Kasaba, 1993, s. 19) dönüşümünde mirî arazi yerine özel mülkiyet uygulamasının alan kazanmasını hızlandırmıştır. Tanzimat Döneminden önce Osmanlı Devleti'nin içine düştüğü ekonomik ve yönetsel sorunların etkisiyle toprak sisteminde önemli bozulmalar yaşanmıştır. Mirî araziler özel mülkiyetli arazilere dönüşmeye başlamış ve geniş topraklar üzerinde mülkiyet sahibi olanlar artarken fakir çiftçiler ellerindeki küçük toprakları sermaye sahiplerine satmak zorunda kalmışlardır. Osmanlı Devleti bozulan toprak sisteminin düzeltilmesi arayışı içindedir. Yabancı devletlerin ısrarlı propagandalarının etkisiyle bir kısım Osmanlı bürokrati liberal sistemin mülkiyet ve serbest ticaret uygulamalarını mutlak şekilde etkin kılmamanın ekonomik bozukluğun yegâne sebebi olduğuna inanmıştır (Cin, 1978, ss. 431 – 437).

²⁶ Paris Konferansında katılımcı devletlerin Islahat Fermanı metnini Anlaşmanın maddelerinden biri haline getirmek istemelerine Ali Paşa kesin olarak karşı çıkmıştır. İç hukuku ilgilendiren bir konunun uluslararası anlaşma metninde bir madde olarak yer alması halinde ilgili ülkenin, anlaşmanın tarafı ülkelerin himayesine girmiş sayılacağını ve bağımsızlığın ortadan kalkacağını şiddetle savunmuştur. Neticede Paris Konferansı maddeleri arasında Islahat Fermanı metni yer almamıştır (Abadan, 2020, ss. 17 – 18).

²⁷ Islahat Fermanı İngiliz ve Fransızların isteklerine uygun düzenlemeler içermiştir. İçerdiği düzenlemeler Tanzimat Fermanı sonrasında İngilizler tarafından Padişah Abdülmecid'ten talep edilmiş, Padişah da bu taleplerin incelenmesi için bir komisyon kurdu muştur. Padişah'ın kurdurduğu komisyon taleplerin önemli bir kısmını İslami kurallara aykırı bulmuş ve Osmanlı Devleti'nin İslami bütünlüğünü korumak için şeriate sadık kalınması gerektiğini belirtmiştir (Karpas, 2019, ss. 120 – 121).

Başta İngiltere olmak üzere kapitalist sistemin Osmanlı topraklarına yerleşmesini isteyen yabancı devletler Osmanlı'nın yararına olduğu (köylünün fakirlikten kurtulacağı, şahsi ve toplumsal servetin artacağı neticede ekonominin düzeleceği) iddiasıyla toprak üzerinde liberal anlayışa uygun özel mülkiyet hakkının yaygınlaşması için büyük çaba sarf etmişlerdir (Kurmş, 2008, s. 71). Islahat Fermanı ile verilen güvencelere ek olarak ilerleyen yıllarda liberal mülkiyet anlayışının pekişmesini ve miri arazilerin, üzerinde özel mülkiyet hakkı kurulan araziye dönüşmesini hızlandıran 1858 tarihli Arazi Kanunnamesi çıkarılmıştır (Cin, 1978, s. 439). Böylece toprak üzerinde özel mülkiyet hakkı yaygınlaşmış ayrıca miras hakları genişletilmiştir (Aytekin, 2016, s. 69; Cin, 1978, s. 437). Arazi üzerinde özel mülkiyet hakkının genişletilmesiyle miri toprakların %70'inin özel mülkiyete dönüştüğü görülmüştür (Ortaylı, 1983, s. 169).

“Devlet memurluklarına girişte din farkı gözetilmeyecek. Gayrimüslimler de Müslümanlar gibi askere alınacaklar, askere gitmek istemeyenler bunun yerine vergi (bedel-i nakdi) ödeyebilecekler. Müslümanlar ile gayrimüslimler vergi konusunda eşitlenecekler, iltizam usulü kaldırılacak ve vergiler doğrudan alınacak” (Gözler, 2019, ss. 38 – 41).

Tanzimat Fermanı sonrasında gayrimüslimleri askere alma denemeleri hem azınlıklarca hem de askeri komutanlarca olumlu karşılanmayınca uygulanması birkaç kez ertelenmiştir. Islahat Fermanı'yla bedel-i nakdi hükmü getirilmiş Müslüman ve gayrimüslimlerin belli bir bedel ödeyerek askere gitmemelerinin önü açılmıştır (Eryılmaz, 1996, ss. 102 – 104). Askerlikte eşitlik, vergide eşitliğin bir sonucudur. Söz konusu eşitliğin uygulanmasında sorunlar çıkınca bedel-i nakdi uygulamasına geçilmiş ancak bu durum fakir azınlıklar ve Müslümanlar aleyhine adaletin bozulmasına neden olmuştur.

“Ticaret ve ceza davalarında taraflardan biri gayrimüslim ise davaya karma mahkemelerde bakılacak, yargılama aleni yapılacak ve Müslümanlarla gayrimüslimlerin şahitlikleri eşit güçte kabul edilecek. İslam'dan çıkmanın ölüm cezasına çarptırılması kaldırılacak ve din değiştirmek serbestleşecek (Gözler, 2019, ss. 38 – 41)”.

Islahat Fermanı'nın getirdiği yukarıdaki düzenlemelere bakıldığında İslami ve geleneksel kurullarla açıkça çelişen düzenlemelere yer verildiği görülmektedir (Turan, 2018, tüm makale; Özçelik, 2020, ss. 349 – 350). Devlet-fert arasındaki ilişkinin dini eksenden çıkarılarak laikleştirilmesini amaçlayan bu düzenlemeler Müslüman halkın bir kesiminde eski itibarlarını kaybettikleri düşüncesi nedeniyle tepki oluşturmuştur (Mardin, 2015, s. 14; Eryılmaz, 1996, s. 116; Deringil, 2017, ss. 29 – 30). Tepkilere rağmen Osmanlı Devleti'nde İslam dininin sağladığı ayrıcalıklar ortadan kaldırılarak, Tanzimat Fermanı ile getirilen eşit vatandaşlık anlayışının uygulanmasına kararlılıkla devam edilmiştir (Berkes, 2017, s. 216; Yıldız, 2015, s. 39).

1869'da çıkarılan Tâbiyet Kanunu ile Osmanlı vatandaşlığı kavramı sağlamaştırılmış (Aytekin, 2016, s. 71), Osmanlı tebaasındaki fertlerin Devletle ilişkisinde etnik ve dinsel ayrılıkların etkisi ortadan tamamen kaldırılmıştır. Böylece adım adım sosyolojik ve siyasal olarak ulus inşa edilmeye çalışılırken ve Osmanlı yurttaşlığı da şekillenmeye başlamıştır (Demirci, 1999, s. 141) Islahat Fermanı genel olarak Tanzimat Fermanı'nda öngörülen düzenlemelerin geliştirilip somutlaştırılmasına yönelik hükümler getirmiştir. Tanzimat Fermanı'nda örtük olan, Islahat Fermanı'nda ise açık olan amaç farklı dinlere mensup tüm tebaanın hak ve hürriyetlerinin güvence altına alınması ve kanunlar karşısında eşitlenerek kanun hakimiyetinin tesis edilmesidir (Mardin, 2017, ss. 8 – 9).

Islahat Fermanı sonrasında yeniden yapılandırılan sosyal düzen Osmanlı Devleti içinde Batıya hayranlığın yaygın şekilde ifade edilmeye başlamasına sebep olmuştur. Toplumun önde gelen bazı isimleri topyekûn Batılılaşmak gerektiğini, Batının bilim ve tekniğini alıp kültürünü almamanın mümkün olmadığını ifade etmeye başlamışlardır (Mardin, 2015, s. 17). Osmanlı Devleti içinde tebaa kimliğinin yerine Osmanlı milleti kimliğinin geçmesiyle hukuki meşruiyet kazanan 'millet anlayışı' sonucu azınlıklar içinde de millet olma bilinci hızla gelişmeye başlamıştır. Böylece azınlıklarda modern devletleri örnek alarak ulus devlet kurma eğilimi artmış olup bu durum Balkanlardaki toprak kayıplarında etkili olmuştur (Karpas, 2020b, s. 52).

Islahat Fermanı'nın eşitlikçi düzenlemeleri Osmanlı Devleti'nin sorunlarını çözmemiştir. Günün koşullarında yabancı elçilerin Osmanlı Devleti'nin iç işleyişinde çok fazla etkili olmaları (Akyıldız, 2018, ss. 78 – 79), Avrupalı güçlü devletlerin Osmanlı içindeki gayrimüslimlerle ticaret yapmaları gibi etkenler Müslüman tebaayı dezavantajlı duruma düşürmüş, gayrimüslim azınlıkların bir kısmı içinse yepyeni fırsatlar getirmiştir (Eryılmaz, 1996, s. 101; Karpas, 2020a, s. 101). Müslümanlar atalarının savaşarak elde ettikleri üstünlükleri kaybetmekten üzüntü duyarlarlarken, gayrimüslimlerin bir kısmı yeniliklerle hızla kalkınmaktan memnun olmuş bir kısmı askerlik konusundaki eşitlikten rahatsız olmuştur (Eryılmaz, 1996, ss. 100 – 103). Ayrıca Rumlar eskiden Osmanlı Devleti içinde Müslümanlardan sonra en prestijli ikinci

sosyal grup olmaları sebebiyle, eşit vatandaşlık uygulamaları sonucu sosyal konumlarını kaybetmekten ötürü rahatsızlık duymuşlardır (Mardin, 2015, s. 14).

Tanzimat ve Islahat fermanlarında tanınan geniş hak ve özgürlüklere ve Müslüman ve gayrimüslimler arasında getirilen eşitliğe rağmen yabancı devletlerin Osmanlı topraklarındaki gayrimüslim azınlıklar üzerindeki kışkırtma, ayaklandırma ve sonrasında onların arkasında saf tutup Osmanlı yönetimine çeşitli konularda baskı yapma politikaları artarak devam etmiştir (Mardin, 2017, s. 35; Komisyon, 1999, ss. 8 – 9). Osmanlı Devleti'nin düzeninin ve istikrarının bozulmasında ve Devletin gücünün zayıflamasında azınlıkların ayrılıkçı tutumu çok etkili olmuştur. Tüm bunlar yaşanırken Osmanlı Devleti, bürokratların istekliliği ve onları etkisi altına alan yabancı devletlerin baskısı ile yönetim anlayışında Batı paradigmasını benimseme yolunu izlemiştir; birliğini koruma ve eski gücüne kavuşma arayışını modernleşme girişimleri ile şekillendirmiştir. Tanzimat Dönemi'nde başlayan yönetim anlayışındaki modernleşme adına gerçekleştirilen kırılma, Islahat Fermanı ile derinleşmiş ve geleneksel yönetim anlayışından uzaklaşırken modern kurum ve kavramlar alan kazanmıştır.

IX. Sonuç

Osmanlı Devleti'nin klasik yönetim anlayışı olan Nizam-ı Kadim'den uzaklaşıldığı ve yönetimin ıslahına ihtiyaç duyulduğu, 16. yüzyıldan itibaren dile getirilir olmuştur. Avrupalı devletlerin artan ticaret hacmi, sanayi devrimi, yeni deniz yollarının keşfi gibi gelişmelerle ekonomik ve askeri alanlarda güçlenmeleri sonucu bu devletlerden Osmanlı Devleti'ne kültürel aktarım başlamıştır. Zamanla Osmanlı Devleti'nin sorunları çok yönlü bir hal almıştır. Askeri alanda geri kalınması, savaşların kaybedilmesi, Batılı devletlere kapitülasyonlar tanınması gibi gelişmeler Osmanlı Devleti'nin ekonomisini hızla zayıflattığı gibi vergilerin artırılmasına, reyanın ayaklanmasına ve huzursuzluklara sebep olmuştur. Sonuçta Osmanlı Devleti'nin iç düzensizliği artmış ve merkezi otoritesi zayıflamıştır.

Merkezi otoritenin güç kaybetmesi, ayanların kendi bölgelerinde çok fazla güçlenmelerine yol açmıştır. Alemdar Mustafa Paşa tahta çıkardığı II. Mahmut'u, merkezi otoritenin güçlenmesi için bir anlaşma yapmaya ikna etmiştir. Böylece imzalanan Sened-i İttifak'ın Osmanlı Devleti klasik yönetim anlayışı çerçevesindeki *Adalet Dairesi Teorisi*yle benzerliği dikkat çekmektedir.

Uzun süre uygulanamayan Sened-i İttifak aracılığıyla ve sonrasında Osmanlı Devleti tekrar eski gücüne kavuşmaya çalışırken rüşvet, liyakatsizlik, zulüm, israf gibi uygulamalardan uzaklaşamadığı için ülke içindeki huzursuzluklar son bulmamıştır. Osmanlı Devleti toprak bütünlüğünü korumak için yürüttüğü denge politikasının bir sonucu olarak ve Avrupa'daki gelişmelerden etkilenen bürokratların yönlendirmesi ile modern devletlerin uyguladığı yönetim anlayışını içselleştirmek için Tanzimat ve Islahat Fermanlarını çıkarmıştır.

Sened-i İttifak *Adalet Dairesi* anlayışını temel alan bir belge olarak karşımıza çıkarken, Tanzimat Fermanı hem adalet dairesini yansıtan hem de Batılı vatandaşlık anlayışına kapı açan bu nedenle anayasal bağlamda yönetim anlayışındaki kırılmanın yaşandığı ilk belge olmuştur. Osmanlı bürokratlarının bir kısmı eşit vatandaşlık anlayışıyla Osmanlı yurttaşı inşa etme girişiminin ilk adımı olan Tanzimat Fermanı ile azınlıkların bağımsız birer devlet kurmalarını engellemeyi ve azınlıkların vatana bağlılığını artırmayı amaçlamışlardır.

Hukuki olarak fert-devlet ilişkisinde tüm fertlerin Devlet karşısında eşitlenmeye başladığı bu süreçte, sosyal yaşamda sekülerleşme, gayrimüslimlerin askere alınması, toprak üzerinde özel mülkiyet hakkının tanınması, hukuki alanda şeriatın yanında Batı tarzı kanunların tanınması ve bunlarla yargılama yapacak mahkemelerin kurulması gibi önemli dönüşümler de yaşanmıştır. Bu dönüşümlerin temelindeki en önemli etkenler, Batılı devletlerin baskıları ve Osmanlı Devleti bürokratlarının Avrupa'ya öykünmeleridir.

Yönetim anlayışında geleneksel anlayıştan modern anlayışa geçiş zamanla devlet ve toplum ilişkisinin dini temeller yerine laik temellerle şekillendirilmesini beraberinde getirmiştir. Tanzimat Fermanı'nda ilk kez yer verilen eşit vatandaşlık, Islahat Fermanı'yla her alanda etkin kılınmıştır. Böylece Osmanlı Devleti modernleşirken, tebaasındaki tüm farklılıkları yok sayarak Osmanlı vatandaşı inşa etmeye çalışmış ve modern devletin, bireylerin kimliklerine ve yaşam tarzlarına müdahale etme adetini örnek almıştır.

Modern devlet olmanın gereği gibi görülen eşit vatandaşlık anlayışı çerçevesinde fert-devlet arasındaki ilişkide insanların kendilerini Müslüman, Yahudi, Hristiyan şeklinde tanımlama ve buna uygun muamelelere tabi tutulmaları ortadan kalkmıştır. Devlet karşısında eşitlik bazı ayrıcalıkların ortadan kalkmasını sağlamıştır. Her ne kadar Müslüman ve gayrimüslimlerin bazı kesimlerinden tepkiler gelse de Osmanlı Devleti içinde bulunduğu koşulların etkisiyle eşit vatandaşlık uygulamasından geri adım atmamıştır. Osmanlı bürokratları, Avrupa tipi bir devlet oluşturulduğunda gelişebileceğine ve Osmanlı

Devleti'nin kurtulabileceğine inanmışlar ve bu uğurda İslami ve geleneksel uygulamalardan tavizler vermişlerdir. Bu süreçte toplumun yapısına müdahale edilerek yeni ve seküler bir kimlik inşasına başlanmıştır. Anayasal belgelerdeki düzenlemelerle bu sürecin izi sürülebilmektedir. Sened-i İttifak geleneksel yönetim anlayışı ve *Adalet Dairesi Teorisine* yakın bir belge iken, Tanzimat Fermanı ile geleneksel anlayışın yanında ilk kez Batılı eşit vatandaşlık anlayışına kapı açmıştır. Tanzimat Fermanı hukuki olarak azınlıkların ve Müslümanların dini kimlikleri yerine Devlet tarafından onlar için inşa edilecek olan Osmanlı vatandaşlığı kimliğinin temellerini atmıştır. Islahat Fermanı'nda eşit vatandaşlığın hayata geçmesini sağlayacak düzenlemelere yer verilmiş ve hukuki bağlamda geleneksel yönetim anlayışı yerine Batılı yönetim anlayışına yönelim devamlılık kazanmıştır.

Araştırmacıların Katkı Oranı Beyanı: Yazar, makalenin tümünü tek başına hazırladığını beyan etmiştir.

Destek ve Teşekkür Beyanı: Yazar, çalışmaya önerileriyle katkıda bulunan Doç. Dr. Fatih Demirci'ye, Dr. Öğr. Üyesi Zekif Polat'a, Dr. Öğr. Üyesi Kerim Çınar'a ve Dr. Şenol Gündoğdu'ya teşekkür ettiğini beyan etmiştir.

Çatışma Beyanı: Yazar, kendisi ve üçüncü taraflar açısından herhangi bir çıkar çatışmasının olmadığını beyan etmiştir.

Etik Kurul Raporu Gerekliliği Beyanı: Yazar, makalede etik kurul raporuna ihtiyaç duyulmadığını beyan etmiştir.

Kaynakça

- Abadan, Y. (1957). Osmanlı İmparatorluğunda anayasa sistemine geçiş hareketleri. *Ankara Üniversitesi Hukuk Fakültesi Dergisi*. 14(1), 3 – 37. https://doi.org/10.1501/Hukfak_0000001323.
- Abadan, Y. (2020). Tanzîmât Fermânı'nın tahlili. *Tanzîmât* (58 – 88). H. İncalcık & M. Seyitdanlıoğlu (Eds.), Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları.
- Akgündüz, A. (2008). *Osmanlı Devleti'nde gayrimüslimlerin yönetimi*. Timaş Yayınları.
- Akşin, S. (1992). Sened-i İttifâk ile Magna Carta'nın karşılaştırılması. *Tarih Araştırmaları Dergisi*. 16(27), 115 - 123.
- Akşin, S. (2017). *Jön Türkler ve İttihat ve Terakki*. İmge Kitapevi.
- Akyıldız, A. (1998). Sened-i İttifâk'ın tam metni. *İSAM Araştırmaları Dergisi*. 2, 209 – 222.
- Akyıldız, A. (2018). *Osmanlı bürokrasisi ve modernleşme*. İletişim Yayınları.
- Akyıldız, A. (2018). *Osmanlı merkez bürokrasisi*. Timaş Yayınları.
- Aldıkaçtı, O. (1964). *Anayasa hukukumuzun gelişmesi ve 1961 Anayasası*, C. I. Toker Matbaası.
- Aldıkaçtı, O. (1973). *Anayasa hukukumuzun gelişmesi ve 1961 Anayasası*. Yenilik Basımevi.
- Aldıkaçtı, O. (1982). *Anayasa hukukumuzun gelişmesi ve 1961 Anayasası*. Fakülteler Matbaası.
- Arı, S. (1994). Osmanlılarda şeyh'ül islâmlik müessesesi. *Yüzüncü Yıl Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, 1(1), 170 – 178.
- Armağan, A. (2011), Klasik dönemde Osmanlılarda Devlet yönetim anlayışına dair bazı düşünceler. *Gazi Akademik Bakış Dergisi*, 5(9), 139 – 156.
- Aydın, H. (2017), *Atatürk'ün Usul ve Felsefesinden Cumhuriyet'in Resmî İdeolojisine*. Akdeniz Üniversitesi Matbaası.
- Aytekin, A. (2016). Son dönem Osmanlı İmparatorluğu: 1703 – 1908 kapitalistleşme ve merkezleşme kavşağında. İçinde G. Atılğan & C. Saraçoğlu & A. Uslu (Eds.), *Osmanlı'dan günümüze Türkiye'de siyâsal hayat* (ss. 45 - 94) Yordam Kitap.
- Balı, A. Ş. (2004). Tarih boyunca Türk devletlerinde siyasi iktidarın meşruluk temelleri. *Selçuk Üniversitesi Hukuk Fakültesi Dergisi*. 12(1-2), 89 – 142.
- Başkaya, F. (2015). Avrupa merkezilik resmî ideoloji, bilim ve sosyalizm, Öteki Yayınları.
- Berkes, N. (2017). *Türkiye'de Çağdaşlaşma*. YKY Yayınları.
- Beydilli K. (2008). III. Selim aydınlanmış hükümdar. İçinde Seyfi Kenan (Ed.), *Nizâm-ı Kadîm'den Nizam-ı Cedid'e III. Selim Dönemi*, İSAM Yayınları.
- Bilkan, A. F. (2018). *Osmanlı zihniyetinin oluşumu*. İletişim Yayınları.
- Cin, H. (1978). *Osmanlı toprak düzeni ve bu düzenin bozulması*. Kültür Bakanlığı Yayınları.
- Çadircı, M. (2020). Tanzîmât'ın uygulanması ve karşılaşılan güçlükler (1840 – 1856). İçinde H. İncalcık & M. Seyitdanlıoğlu (Eds.), *Tanzîmât* (ss.197 - 208). Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları.
- Çetinsaya, G. (2002). *Kalemiye'den Mülkiye'ye Tanzîmât zihniyeti*. İçinde T. Bora & M. Gültekingil (Eds.), *Modern Türkiye'de Siyasi Düşünce Cumhuriyet'e Devreden Düşünce Mirası Tanzîmât ve Meşrutiyet'in Birikimi* (ss. 54 – 59). İletişim Yayınları.
- Danışman Z. (Yıl Belirtilmemiş). *Koçi Bey Risalesi*. MEB Devlet Kitapları.
- Demirci, F. (1999). *Islâhât Fermânı ve musavat meselesi*, Yüksek Lisans Tezi, Gazi Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü.
- Demirci, F. (2008). Tanzîmât'ın erdemi: Özeleştirici ve adâlet problematiğinin ihyâsı. *Muhafazakar Düşünce Dergisi*. 4(15), 175 – 193.
- Deringil, S. (2017). *19. yüzyılda Osmanlı Devleti'nde İhtida ve İrtidat*. İletişim Yayınları.

- Doğan, M. (2010). III. Selim Döneminde Devlet Teşkilatına Dair Bazı Düzenlemeler. İçinde Seyfi Kenan (Ed.), *Nizâm-ı Kadîm'den Nizam-ı Cedid'e III. Selim ve Dönemi*. İSAM Yayınları.
- Engelhardt, (1999). *Tanzîmât ve Türkiye*. Kaknüs Yayınları.
- Eren, A. C. (2007). *Tanzîmât Fermânı ve dönemi*. Derin Yayınları.
- Eryılmaz, B. (1996). *Osmanlı Devleti'nde gayrimüslim tebaanın yönetimi*. Risale Yayınları.
- Göçek, F. (1999). *Burjuvazinin yükselişi imparatorluğun çöküşü*. Ayraç Yayınları.
- Gökçe, T. (1993). Vüzera Kanunnâmesi. *Tarih İncelemeleri Dergisi*. 8(1), 1 – 18.
- Gözler, K. (2019). *Türk Anayasa Hukuku*. Ekin Yayınları.
- Gündüz, M. (2007). *II. Meşrutiyet'in klasik paradigmaları*, Lotus Yayınları.
- Habermas, J. (2015). *Öteki" Olmak "Öteki"yle Yaşamak* (İlknur Aka Çev.). YKY Yayınları.
- Hazır, H. (1984), Sened-i İttifâk'ın kamu hukuku bakımından önemi. *Dicle Üniversitesi Hukuk Fakültesi Dergisi*. 2(2), 18 – 28.
- İbn-i Kemal (1970), *Tevarih-i Al-i Osman*. Türk Tarih Kurumu Yayınları.
- İnalçık, H. (1958). Osmanlı padişahı. *Ankara Üniversitesi Siyasal Bilgiler Fakültesi Dergisi*. 13(4), 68 – 79. https://doi.org/10.1501/SBFder_0000000427.
- İnalçık, H. (2006). Sened-i İttifâk ve Gülhane Hat-ı Hümayunu. İçinde Ed. H. İnalçık & M. Seyitdanlıoğlu, *Tanzîmât* (ss. 89 – 110). Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları.
- İnalçık H. (2010a). State and ideology under Sultan Suleyman I. İçinde H. İnalçık & C. Kafadar (Eds.). *Suleyman Second and His Time*. Georgias Press.
- İnalçık, H. (2010b). State, sovereignty and law during the reign of Süleyman. İçinde H. İnalçık & C. Kafadar (Eds.). *Süleyman the Second and His Time*. Georgias Press.
- İnalçık, H. (2017). *Türklük Müslümanlık ve Osmanlı mirası*. Kırmızı Yayınları.
- İnalçık H. (2020a). *Osmanlı İmparatorluğu – I (Toplum ve ekonomi)*. Kronik Yayınları.
- İnalçık H. (2020b). *Osmanlı İmparatorluğu - II (Sultan ve Siyaset)*. Kronik Yayınları.
- İnalçık H. (2020c). *İmparatorluktan Cumhuriyet'e*, Kronik Yayınları.
- İnalçık, H. (2020d). Tanzîmât'ın uygulanması ve sosyal tepkileri. İçinde H. İnalçık & M. Seyitdanlıoğlu (Eds.). *Tanzîmât* (ss.169 – 198). Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları.
- İnalçık, H. & Seyitdanlıoğlu, M. (2006). *Tanzîmât değişim sürecinde Osmanlı İmparatorluğu*. Phoenix Yayınları.
- İpşirli, M. (1981), Hasan Kafi El-Akhisari ve Devlet düzenine ait eseri Usulü'l Hikem Fi Nizami'l Âlem, *İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Tarih Enstitüsü Dergisi*. 1(10-11), 239 – 278.
- Karal, E. Z. (2007). *Osmanlı Tarihi*, Türk Tarih Kurumu Yayınları.
- Karal, E. Z. (2020). Gülhane Hat-ı Hümayunu'nda Batı'nın etkisi. İçinde H. İnalçık & M. Seyidanoğlu (Eds.). *Tanzîmât* (ss. 111 – 132). Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları.
- Karatepe, Ş. (2004). *Osmanlı siyasi kurumları*. İz Yayıncılık.
- Karatepe, Ş. (2009). *Darbeler, anayasalar ve modernleşme*. İz Yayıncılık.
- Karpat, K. (2019). *İslam'ın siyâsallaşması*. Timaş Yayınları.
- Karpat, K. (2020a). *Osmanlı modernleşmesi*. Timaş Yayınları.
- Karpat, K. (2020b). *Kısa Türkiye tarihi 1800 – 2012*. Timaş Yayınları.
- Kasaba, R. (1993). *Osmanlı İmparatorluğu ve dünya ekonomisi on dokuzuncu yüzyıl* (Kudret Emiroğlu Çev.). Belge Yayınları.
- Kılıç, M. (2012). Adâlet muhabbet diyalektiği: Klasik dönem Osmanlı tarihi düşünürlerinden Kınalızade'nin adâlet kuramı. İçinde H. Ökçesiz & G. Uygur & S. Üye (Eds.). *Hukuk Felsefesi ve Sosyolojisi Arkivi* (112 – 118), İstanbul Barosu Yayınları.

- Kınalızade Ali Efendi (Yıl Belirtilmemiş). *Devlet ve aile ahlakı*. Tercüman Yayınları.
- Kili, S.& Gözübüyük, Ş. (2006). *Sened- i İttifak'tan günümüze Türk anayasa metinleri*. Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları.
- Komisyon (1999), *Tanzimat I*. Milli Eğitim Bakanlığı Yayınları.
- Korlaelçi, M. (2002a). Pozitivist düşüncenin ithali. İçinde T. Bora – M. Gültekingil (Eds.). *Modern Türkiye'de Siyasi düşünce Tanzimat ve Meşrutiyet'in Birikimi* (214 – 222). İletişim Yayınları.
- Korlaelçi, M. (2002b). *Pozitivizmin Türkiye'ye girişi*. Hece Yayınları.
- Kurmuş, O. (2008). *Emperyalizmin Türkiye'ye girişi*. Yordam Kitap.
- Lewis, B. (2018). *Modern Türkiye'nin doğuşu*. Arkadaş Yayınları.
- Mardin, Ş. (2015). *Türk modernleşmesi makaleler 4*. İletişim Yayınları.
- Mardin, Ş. (2017). *Yeni Osmanlı düşüncesinin doğuşu*. İletişim Yayınları.
- Mardin, Ş. (2020). Tanzimat Fermanı'nın manası: Yeni bir izah denemesi. H. İnalçık & M. Seyidanoğlu (Eds.), *Tanzimat* (ss. 145 - 167), Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları.
- Mumcu, A. (2007). *Osmanlı hukukunda zulüm kavramı*. Phoenix Yayınları.
- Noviçev, A. D. (2020). 1839 Gülhane Hatt-ı Hümayunu ve dış politikadaki boyutları (D. Hıdıralı Çev.). İçinde Halil İnalçık – Mehmet Seyidanoğlu (Eds.). *Tanzimat* (ss. 353 - 370). Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları.
- Ocak, A. Y. (2016a). *Yeni çağlar Anadolu'sunda İslam'ın ayak izleri*. Kitap Yayınevi.
- Ocak, A. Y. (2016b). *Osmanlı toplumunda zındıklar ve mülhidler*. Timaş Yayınları.
- Okandan, R. G. (1949). Amme Hukukumuz Bakımından Tanzîmât, Birinci ve İkinci Meşrutiyet Devirlerinin Önemi. *İstanbul Üniversitesi Hukuk Fakültesi Mecmuası*. 15(1), 14 – 33.
- Oktay, C. (2002). Bizans siyasi ideolojisinden Osmanlı siyasi ideolojisine. İçinde T. Bora & M. Gültekingil (Eds.), *Modern Türkiye'de Siyasi Düşünce: Cumhuriyet'e Devreden Düşünce Mirası Tanzimat ve Meşrutiyet'in Birikimi* (ss. 29 - 36). İletişim Yayınları.
- Okumuş, E. (2005). Osmanlı'da siyasal bir kurum olarak adâlet dairesi. *Sosyal Bilimler Araştırma Dergisi*. (5), 45 – 51.
- Onar, S. S. (1966). *İdare hukukunun umumi esasları, C. I*, İsmail Akgün Matbaası.
- Ortaylı, İ. (1983). *İmparatorluğun en uzun yüzyılı*. Hil Yayınları.
- Ortaylı, İ. (2002). Osmanlı 18. yüzyıl düşünce dünyasına dair notlar. İçinde T. Bora & M. Gültekingil (Eds.), *Modern Türkiye'de Siyasi Düşünce Cumhuriyet'e Devreden Düşünce Mirası, Tanzimat ve Meşrutiyet'in Birikimi* (ss. 37 - 41). İletişim Yayınları.
- Öz, M. (1999). Klasik dönem Osmanlı siyasi düşüncesi: Tarihi temeller ve ana İlkeler. *İslami Araştırmalar Dergisi*. 12 (1), 27 – 33.
- Öz, M. (2010). Kanun-ı kadim: Osmanlı gelenekçi söyleminin dayanağı mı, ıslahat girişimlerinin meşrulaştırma aracı mı? İçinde Seyfi Kenan (Eds.). *Nizam-ı Kadim'den Nizam-ı Cedid'e III. Selim ve Dönemi*. İSAM Yayınları.
- Öz, M. (2019). *Kanun-ı Kadimin Peşinde*. Dergâh Yayınları.
- Özçelik, S. (1958). Sened-i İttifak. *İstanbul Üniversitesi Hukuk Fakültesi Mecmuası*. 24 (1-4), 1-12.
- Özçelik, S. (2020), Osmanlı iç hukukunda zorunlu bir tehir (mürted maddesi), *Ankara Üniversitesi Osmanlı Tarihi Araştırma ve Uygulama Merkezi Dergisi*. 11 (11), 347 – 438. https://doi.org/10.1501/OTAM_0000000453.
- Öztürk O. (1973), *Osmanlı Hukuk Tarihinde Mecelle*. İslami İlimler Araştırma Vakfı Neşriyatı – I.
- Pamir, A. (2004). Osmanlı egemenlik anlayışında Sened-i İttifak'ın yeri. *Ankara Üniversitesi Hukuk Fakültesi Dergisi*. 53(2), 61 – 82. https://doi.org/10.1501/Hukfak_0000000475.

- Saklı, A.R. (2018). Kınalızade Ali Efendi'nin Ahlakı Âlâi (devlet ve aile ahlakı) adlı eserinin incelenmesi. *Uluslararası, Ekonomi, İşletme ve Politika Dergisi*. 2(1), 147 - 152. <https://doi.org/10.29216/ueip.412224>.
- Server, F. (1962). *Anayasalar ve siyasal belgeler*. Aydın Güler Kitapevi.
- Seyitdanlıoğlu, M. (2020). Divan-ı Hümayun'dan Meclis-i Meb'usan'a Osmanlı İmparatorluğu'nda yasama. Halil İnalçık & Mehmet Seyitdanlıoğlu (Eds.), *Tanzimat* (371 - 386). Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları.
- Somel, S. A. (2002). Osmanlı reform çağında Osmanlılık düşüncesi (1839 - 1913). *Modern Türkiye'de Siyasi Düşünce: Cumhuriyet'e Devreden Düşünce Mirası Tanzimat ve Meşrutiyet'in Birikimi* (ss. 88 - 116), 2002.
- Tanör, B. (2017). *Osmanlı Türk anayasal gelişmeleri*. YKY Yayınları.
- Tekin, M. (2019). Pozitivist anlayışın son dönem Osmanlı düşüncesi üzerindeki etkisine bir örnek: Abdullah Cevdet. *Kırklareli Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi*. 3(2), 205 - 218.
- Toksöz, M. (2020). Reform ve yönetim: Devletten topluma, merkezden bölgeye Osmanlı modernleşmesi. İçinde H. İnalçık & M. Seyitdanlıoğlu (Eds.). *Tanzimat*, (ss.209 - 226). Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları.
- Tögel, A. (2016). *Anayasa hukuku açısından çok hukuklu sistem*. Adalet Yayınevi.
- Turan, M. (2018), İslam'da irtidat sorunu ve yol açabileceği psiko-sosyal problemler-takkiye ve nifak örneği, *Kadim Akademi SBD*, 2(1), 1 -11.
- Vicent, A. (2006). *Modern politik ideolojiler* (Arzu Tüfekçi Çev.). Paradigma Yayıncılık.
- Yıldız, M. (2015), *Modernleşme dönemi Osmanlı siyasi metinleri*. Atatürk Araştırma Merkezi.
- Yılmaz, C. (1993). Hasan Kâfi el-Aksihari'nin yönetim düşüncesi. *İlim ve Sanat Dergisi*. (34), 42 - 47.
- Zürcher, E. J. (2017). *Modernleşen Türkiye tarihi*. İletişim Yayınları.